SANSKRIT SIKSHAMANJARI

PART III

OR

SANSKRIT THIRD BOOK

SUITED TO BEGINNERS

BY

PANDIT-KULAPATI

SHRI JIBANANDA VIDYASAGARA. B. A.

Superintendent, Free Sanskrit College, Calcutta.

Third Edition.

Calcutta.

PRINTED BY SIDDHESWAR PAN

AT THE SIDDHESWAR PRESS.

38. Shibnarayan Dass's Lane.

1901.

To be had from

Pandit-kulapati Shri Jibánanda Vidyáságara, B. A.

Superintendent, Free Sanskrit College,

No. 2, Rama'-natha Majumda'r's Street, Calcutta.

संस्कृतशिक्षामञ्जर्य्याः

तृतीयभागः ।

पण्डितकुलपतिना
वि, ए, उपाधि-धारिणा
श्रीजीवानन्द-विद्यासागर-भट्टाचार्य्येण
सङ्कलितः ।

द्वितीय संस्करणम् ।

कलिकातानगर्य्याम्

सिद्धेश्वरयन्त्रे
मुद्रितः ।

ई १९०१ ।

প্রকাশক—শ্রীজীবানন্দবিদ্যাসাগর বি, এ,
২নং রমানাথ মজুমদারের ষ্ট্রীট্
কলিকাতা।

প্রিণ্টর—শ্রীসিদ্ধেশ্বর পান
৩৮ নং শিবনারায়ণ দাসের লেন
কলিকাতা।

संस्कृतशिक्षामञ्जर्य्याः

तृतीयो भागः।

प्रथमोच्छ्वासः।

प्रणम्य परमात्मानं श्रीजीवानन्दशर्म्मणा।
बालानां ज्ञानवृद्ध्यर्थं शिक्षामञ्जरी रच्यते॥

अस्ति मगधो नाम महान् जनपदः। तत्रासीत् पुष्पपुरी नाम नगरी। राजहंसो नाम महाप्रतापस्तस्यां राजा बभूव। तस्य वसुमतीनाम्नी महादेवी परमविधेया धर्म्मपालपद्मोद्भवसितवर्म्मनामधेयास्त्रयोऽमात्याश्चासन्। तेषाञ्च धर्म्मपालस्य सुमन्त्रसुमित्रकामपालाः, पद्मोद्भवस्य सुश्रुतरत्नोद्भवौ, सितवर्म्मणः सुमतिसत्यवर्म्माणौ इति सूनवः समभवन्। तेषु धर्म्मशीलः सत्यवर्म्मा संसारस्य असारतां बुद्ध्वा तीर्थयात्रार्थं देशान्तरमगमत्। कामपालः वारनारीपरो दुर्विनीतः पितुरग्रजस्य च शासनमतिक्रम्य भुवं बभ्राम। रत्नोद्भवः वाणिज्यार्थं समुद्रपारगमनमकार्षीत्। अपरे सुमन्त्रसुमित्रसुश्रुतसुमतयः पितृषु सुरलोकमितेषु यथापूर्वमन्वतिष्ठन्।

एकदा मगधाधिपतिः मालवेन्द्रं मानसारं जिगीषुर्महता बलसमुदायेन संग्रामभूमिमवातरत्। सोऽपि चतुरङ्गबलोद्रिक्तः सविग्रहो दर्प इव तमभिजगाम। तयोश्च शस्त्राशस्त्रि हस्ताहस्ति परस्पराभिहतसैन्यं महत् जन्यमजनि।

र्जितश्च मालवनाथो मगधनाथेन। अथ कृपाक्रान्तचेता मगधेश्वरो मालवेन्द्रं प्रक्षीणसकलसैन्यं पुनः स्वराज्ये स्थापयामास। ततः स राजा राजहंसो विजयप्रफुल्लमनाः स्वराजधानीं प्रत्येत्य अनन्यशासनां धरां शासदपि केवलमनपत्यतया जातदैन्यः सकललोकैकशरणं नारायणमजस्रमाराधयामास।

अथ तदग्रमहिषी वसुमती प्रत्यूषसि देवानुग्रहेण दयितमनोरथपुष्पभूतं गर्भमाधत्त। राजापि तद्विदित्वा सानन्दः समाहूतनिखिलबन्धुवर्गः निजोत्साहसम्पदनुरूपं सीमन्तोन्नयनादिकं महोत्सवमन्वतिष्ठत्। कदाचित् सभासीनो नृपः सन्न्यासिनमेकमागतमभाषत "ननु तापस! देशं सापदेशं भ्रमन् किमपि क्वचिदवगतश्चेत् कथयतु भवान्" इति। तेन कृताञ्जलिना अभाषि "देव! देवस्याज्ञां शिरसि धृत्वा अनेन अनाशङ्कनीयेन वेशेन महीं चरन् मालवदेशमनुप्रविश्य तत्र सुगूढं तिष्ठन् तस्य राज्ञः समस्तमुदन्तमुपलभ्य प्रत्यागमम्। मानी मानसारः संग्रामे भवतः पराजयमवाप्य नितरामवमानितः सुदीनमना महाकालनिवासिनं महाकालमाराध्य तपःसन्तुष्टात् तस्मात् एकवीरारातिघातिनीं महागदां प्राप्य कृतार्थम्मन्यः साम्प्रतं भवन्तमभियोक्तुमुद्युङ्क्तेति श्रुत्वा देवः प्रमाणम्" इति। तदाकर्ण्य अमात्या ऊचुः "देव! यदयमरातिरप्रतिविधेयेन दैवबलेन योद्धुमायाति तदस्माकमनेन योद्धुमसाम्प्रतम्"। एवं बहु विज्ञापितोऽपि तैः नरपतिः महता गर्वेण परीतः तेषां वचनमनादृत्य प्रतियोद्धुमना आसीत्। महेश्वरदत्तबलो मानसारः समस्तसाधनसमेतो मगधदेशं प्राविशत्। अत्रान्तरे मन्त्रिणो राजानं राजहंसं कथञ्चिदनुनीय तदीयावरोधान् रिपुदुर्गमे विन्ध्याटवीमध्ये मूलबलरचितान् न्यवेशयन्।

अथ राजा महाबलसामग्रीसमेतः संग्राममभूमिमवातरत्, अवारुणच्च महान्तमरातिं मालवराजम्। महति संप्रहारे चलति मालवराजो महतीं तां गदां मगधेश्वराय प्राहिणोत्। सा तु निशितशरशतेन शकलीकृतापि अन्तरा दैवशक्तेरप्रतिविधेयतया सूतं निहत्य राजानं राजहंसं रथस्थमेव मूर्च्छितमकरोत्। ततो वीतप्रग्रहा अक्षतविग्रहाश्च वाहा दैवगत्या रथमादाय अन्तःपुरशरण्यं महारण्यं प्राविशन्। तत्र अमात्याः कथञ्चिदक्षतशरीराः समागत्य राजानमनवलोक्य दैन्यपरीता देवीमवापुः। सा च तेभ्यो निखिलसैन्यक्षतिं राज्ञोऽदृश्यत्वञ्चाकर्ण्य शोकार्णवनिमग्ना राजानं गतजीवितं मन्यमाना तदनुमरणे मतिमकरोत्। अथामात्यपुरोहिताः समेत्य तां, "कल्याणि! देवस्य निधनमनिश्चितम्, अन्यच्च दैवज्ञेन कथितं भवत्या उदरे सार्वभौमः कुमारो वसतीति तदिदानीं तव मरणाय समुद्योगो न युक्तः" इति प्रबोध्य कथञ्चित् समसान्त्वयन्।

अथ अर्द्धरात्रे निसुप्तनिखिलपरिजने सा महिषी शोकार्णवमपारमुत्तर्तुमशक्नुवती सेनानिवेशं शनैरतिक्रम्य यस्मिन् रथस्य संसक्ततया तदानयनपलायनपरिश्रान्ता गन्तुमक्षमाः क्षमापतिरथ्याः समाकुलाः समतिष्ठन् तस्य निकटे वटतरुशाखायाम् उत्तरीयार्द्धेन बन्धनं विरच्य मर्त्तुकामा साश्रुकण्ठा व्यलपत्। तदाकर्ण्य तत्रस्थो मगधपतिरवशेन्द्रियः कथञ्चिदनुत्क्रान्तजीवितः लब्धचैतन्यः तत् विलपितं देवीवाक्यमेव निश्चिन्वानः शनकैस्तामाह्वयत। सा तु तद्वचनं स्वरेण भर्त्तृवाक्यमेव मन्यमाना ससम्भ्रममागत्य प्रफुल्लवदना तं नेत्राभ्यां पिबन्तीव विकस्वरेण स्वरेण पुरोहितामात्यादिकं समाहूय तेभ्यस्तमदर्शयत्। ते ऊचुः "देव! वाहाः सार-

व्यपगमे रथं रभसादरण्यमनयन्निति दृष्टमस्माभिः"। ततो राजा अब्रवीत् "तव निहतसैनिकग्रामे संग्रामे मालवराजेन प्रहितया गदया ताड़ितोऽहं मूर्च्छामेत्य अत्र वने वातैरानीतो निशीथपवनेन लब्धसंज्ञोऽस्मि" इति। ततो मन्त्रिपुरोहिता-दयः तं शिविरमानीय अपनीताशेषशल्यं विरोपितव्रणमकार्षुः। प्रियभाषिण्या राज्ञ्या वसुमत्या असौ सुदीनान्तरात्मा महो-पतिर्विविधप्रबोधवचनैः समाश्वासि।

अथ कियता कालेन समाश्वस्तचित्तो राजा सकलसैन्य-सामन्तसमवेतः महातापसं वामदेवं समाजगाम। तेन च कृतातिथ्यो राजा तदाश्रमे कियन्तं कालमुषित्वा तं समा-राधयन् समवोचत "भगवन्! मानसारः प्रबलेन दैवसहायेन मां निर्जित्य मद्राज्यं भुनक्ति। अहमपि उग्रं तपो विरचय्य तद्बलेन तमरातिमुन्मूलयितुमिच्छन् भवन्तं शरणं गतः" इति। ततो मुनिरभाषत "राजन्! तपसः प्रतिक्लेशकारिणा अलम्। तवाग्रमहिषीगर्भस्थितो राजकुमार एव तव मनोरथं सम्पादयिष्यति। कञ्चन कालमपेक्षस्व" इति। तदानीञ्च गगनचारिण्या वाचा तदेवानुमोदितम्। राजा तदेव वचनमनुसरन् तत्र कालं प्रतीक्षाञ्चक्रे।

अथ कालेन प्राप्तप्रसवकाला वसुमती शुभे मुहूर्त्ते सर्व-लक्षणलक्षितं सुतमसूत। कृत्यवित् राजा महानन्दपरीतः तेन मुनिना जातसंस्कारं कुमारं राजवाहननामानमकरोत्। एतस्मिन्नेव काले सुमतिसुमन्त्रसुमित्रसुश्रुतानां मन्त्रिणां प्रमतिमित्रगुप्तमन्त्रगुप्तविश्रुताख्याश्चत्वारः सूनवः समजायन्त। राजवाहनस्तैर्मन्त्रिपुत्रैरात्मबिम्बैरिव सह बालकेलिमनु-भवन्नवर्द्धत।

उपहारवर्मोत्पत्तिकथा ।

कदाचित् कश्चित्तापसः कमपि सुलक्षणं कुमारं राज्ञे राजहंसाय समर्प्य अवोचत् "नृपते! कुशसमिदाहरणार्थिना मया वनमध्ये काचिदनाथा रुदती नारी अवलोकिता। निर्जनेऽस्मिन्नरण्ये किमिति रुद्यत इति पृष्टा सा अश्रूणि प्रमृज्य सगद्गदमवादीत् "भगवन्! मिथिलेश्वरे प्रहारवर्म्मणि निजसुहृदो मगधनाथस्य सीमन्तिनीसीमन्तमहोत्सवाय सपुत्त्रदारे पुष्पपुरीमेत्य कञ्चन कालमधिवसति मालवाधीश्वरो मानसारो मगधमाचक्राम। तत्र महति सम्पराये सुहृदो राजहंसस्य साहाय्याय रणभूमिमवतीर्णो मिथिलेश्वरो रिपुणा मालवराजेन निर्जित्य कारुण्येन विसृष्टो हतावशिष्टेन सैन्येन सह स्वपुरं गच्छन् वनभूमौ अधिकबलेन शवरसैन्येन रभसादाक्रम्यमाणो मूलबलरक्षितान्तःपुरः पलायिष्ट। यमजयोस्तदीयार्भकयोर्धात्रीभावेन परिकल्पिताहं मद्दुहिता च। द्रुतगतिं नृपतिमनुगन्तुमक्षमे अभूव। तत्र व्यात्ताननः कोऽपि व्याघ्रः शीघ्रं मामन्वधावत्। भयस्खलिताहं पाषाणोपरि पर्य्यपतम्। मत्पाणिस्थितः शिशुः प्रभ्रष्टः कस्यापि गोशवस्य क्रोड़मभ्यलीयत। तच्छवमाकर्षतस्तस्य शार्दूलस्य प्राणान् कोऽपि शवरः शरेणापाहरत्। स च बालः शवरैः क्वापि अनीयत। अपरं राजकुमारमुद्वहन्ती मम सुता क्व गतेति न जानामि। साहं मोहं गता केनापि कृपालुना गोपालेन स्वकुटीरं नीत्वा विरोपितव्रणाभवम्। ततः स्वस्थीभूय भूयः क्ष्माभर्त्तुरन्तिकमुपजिगमिषुरसहायतया दुहितुरनभिज्ञतया च व्याकुलीभवामि" इत्यभिदधाना एकाकिन्यपि स्वामिनं

गमिष्यामीति कृतमतिरगात्। अहमपि भवन्मित्रस्य मिथिलेश्वरस्य दुरवस्थामनुस्मरन् तदीयं कुमारमन्विष्यन् एकं चण्डिकामन्दिरमगच्छम्। तत्र गत्वा एनं कुमारं शबरैः अनेकधा हन्यमानमालोक्य जातदयस्तानभ्यधाम् "ननु भद्राः! अस्मिन् घोरे कान्तारे भ्रष्टपथः स्थविरोऽहं ब्राह्मणः, मम पुत्रकं क्वचित् तरुच्छायायां रचित्वा मार्गान्वेषणाय कञ्चिदन्तरमगमम्। प्रत्यागत्य स कुत्र गतः केन वा गृहीतः इति नावधारयन् युष्मदन्तिकमायातोऽस्मि यदि युष्माकं दर्शनपथं गतोऽसौ" इति। एवमुक्ते ते, ब्रह्मन्! अयमेकः शिशुरस्माभिरधिगतः यदि सत्यमेव तवात्मजो भवेत् तदा गृहाण इत्युक्त्वा मह्यमदुः। अथाहं तेभ्यो दत्ताशीर्बालकमेनमादाय शिशिरोपचारादिना समाश्वास्य निःशङ्कं भवदन्तिकमानीतवानस्मि। भवानिदानीमस्य पितृस्थानीयः परिपालयतु तावदायुष्मन्तम्"। राजा सुहृदापन्निमित्तं शोकं तदीयकुमारमुखावलोकनसुखेन किञ्चित् सङ्कोच्य तमुपहारवर्मनाम्ना आहूय स्वपुत्रनिर्विशेषमपुषत्।

अपहारवर्मोत्पत्तिः।

एकदा राजा तीर्थस्नानाय गच्छन् किरातपल्लीमार्गेण कयाचित् उपलालितमेकं सुकुमारं कुमारमवलोक्य तामवादीत् "भद्रे! कोऽयं बालः, कस्य वा नयनानन्दः? केन वा निमित्तेन दीन इव लक्ष्यते"। तया सप्रणाममभिहितम् "महात्मन्! अस्मिन् मार्गे गच्छतः शक्रतेजसो मिथिलेश्वरस्य सर्वस्वमपहरति शबरसैन्ये मत्पतिना अपहृत्य बालोऽयं मह्यमर्पितः। मया च सयत्नं लाल्यते"। राजा तदाकर्ण्य

मुनिकथितं द्वितीयं राजकुमारमेनं निश्चित्य सामदानाभ्यां तां शबरीं सन्तोष्य अपहारवर्मनामकं कृत्वा देव्यै समर्पयामास।

पुष्पोद्भवोत्पत्तिः।

कदाचित् वामदेवान्तेवासी सोमदेवशर्मा नाम कमपि बालं राज्ञः पुरतो नीत्वाब्रवीत् "देव! रामतीर्थे स्नात्वा समागच्छता मया वनभूमौ कयापि वनितया लाल्यमानमेनं समुज्ज्वलरूपं कुमारमवलोक्य सा अभाणि "भद्रे! का त्वम्? को वाऽसौ शिशुस्त्वया आयासेन लाल्यते" इति। सा अब्रवीत् "भगवन्! कालयवनद्वीपे कालगुप्तो नाम कश्चिन्महाधनो वैश्यवरोऽस्ति। एतस्माद् द्वीपाद् गतो मगधराजमन्त्रिसुतो रत्नोद्भवो नाम तदीयां कन्यां सुवृत्तां नामोपयम्य श्वशुरेण समादृतस्तत्रैव तस्थौ। कालेन सा सुवृत्ता गर्भिणी जाता। ततः सहोदरदर्शनार्थी रत्नोद्भवः श्वशुरमनुनीय अनया भार्यया सुवृत्तया सह प्रवहणमारुह्य पुष्पपुराभिमुखः प्रतस्थे। दुर्दैव-गत्या तत्प्रवहणं समुद्राम्भसि न्यमज्जत्। अहन्तु अस्या धात्री-भावेन परिकल्पिता तस्मिन्नेव प्रवहणे स्थिता कराभ्यां तां सुवृत्तामुद्वहन्ती फलकमेकमवलम्ब्य कथमपि तीरभूमिमासा-दयम्। रत्नोद्भवस्य गतिर्न मया विदिता। क्लेशस्य परां काष्ठां गता सुवृत्ता अस्मिन् अटवीमध्ये सुतमसूत। मार्ग-मन्वेष्टुकामाहं प्रसववेदनया विवशायास्तस्याः समीपे बालकं निक्षिप्य गन्तुमयुक्तमिति तं शिशुमनयम्" इति। अत्रान्तरे कश्चिद् वन्यो वारणः प्रत्यदृश्यत। तमालोक्य सा भीता तं बालकं निपात्य प्राद्रवत्। अहमपि सन्निहितलतागुल्ममासाद्य परीक्षमाणः स्थितः। अथ निपतितं बालकं पल्लवकवल-

मिवाददति गजराजे कश्चित् सिंहः समभ्यधावत्। तदवलोक्य भयाकुलेन गजेन झटिति वियति समुत्पात्यमानो बालको न्यपतत्। दीर्घायुष्यतया असौ केनचिद् वानरेण पक्वफलबुद्ध्या परिगृहीतः पुनः फलेतरदृष्ट्या विततरुस्कन्धमूले निक्षिप्तोऽभूत्। स च केशरी गजपतिं निहत्य प्रतस्थे। वानरोऽपि क्वापि गतः। अहन्तु तस्मात् लतागुल्माभ्यन्तरात् निर्गत्य बालकमिनमवनिरुहस्कन्धादवतार्य्य वनान्तरे तां वनितामप्राप्य गुरवे निवेद्य तदादेशेन भवदन्तिकमनयम्"। राजा तु तदाकर्ण्य रत्नोद्भवः कथमभवदिति चिन्तयन् तन्नन्दनं पुष्पोद्भवनामानं कृत्वा तद्वृत्तान्तं सुश्रुताय व्याख्याय विषादसन्तोषौ अनुभावयन् तदनुजतनयं समर्पितवान्।

अर्थपालोत्पत्तिः।

एकदा कमपि बालकमुत्सङ्गे धृतं वसुमत्या दृष्ट्वा राजा अब्रवीत् "देवि! कुतोऽसौ कथं लब्धः" इति। सा प्रोवाच "नाथ! अतीतायां रजन्यां काचन दिव्याङ्गना मत्पुरतः कुमारमेनं समर्प्य निद्रितां मां विबोध्य सविनयमब्रवीत् "देवि! त्वन्मन्त्रिणो धर्मपालनन्दनस्य कामपालस्य वल्लभाहं यक्षकन्या तारावली नाम नन्दिनी मणिभद्रस्य। धनपतेरादेशेन मदात्मजमेनं तव तनयस्य भाविचक्रवर्त्तिनः राजवाहनस्य परिचर्य्याकरणार्थमानीतवत्यस्मि। त्वमेनं संवर्द्धय" इति। मया च विस्मितया सत्कृता असौ यक्षी तदैवान्तर्हितासीत्" इति। राजा तदाकर्ण्य सविस्मयं सुमितं मन्त्रिणमाहूय तदीयभ्रातृपुत्रमर्थपालं नाम कृत्वा सर्वं वृत्तान्तं तस्मै समाख्याय प्रादात्।

सोमदत्तोत्पत्तिः।

अन्येद्युः वामदेवशिष्यः कमपि शिशुमानीय राजानमब्रवीत् "देव! तीर्थयात्राप्रसङ्गेन कावेरीतीरं गतोऽहं बालकमेनमुत्सङ्गे कृत्वा रुदतीं कामपि स्थविरामालोक्य अवोचम् 'स्थविरे! का त्वं, कथं वा रोदिषि? बालकश्च कस्य नेत्रानन्दकरः' इति। सा करयुगेन बाष्पं प्रमृज्याब्रवीत् 'ब्रह्मन्! राजहंसामात्यस्य सितवर्मणः कनीयान् सुतः सत्यवर्मा तीर्थयात्राप्रसङ्गेन देशमिममागतः। स कुत्रचित् ग्रामे कालीं नाम कामपि विप्रतनयामुपयम्य तस्या अनपत्यतया तत्कनीयसीं भगिनीं गौरीं नाम परिणीय तस्यामिमं तनयमलभत। काली तु सासूयं धात्र्या मया सह बालकं केनचित् मिषेणानीय अस्यामेव तटिन्यामक्षिपत्। अहन्तु करेणैकेन बालकमुद्धृत्य अपरेण अम्भसि प्लवमाना नदीवेगागतस्य कस्यचित् तरोः शाखामालम्ब्य तत्र शिशुं निधाय नदीवेगेन उह्यमाना तत्तरुस्थितेन कालसर्पेण दष्टास्मि। मदाश्रयभूतोऽयं तरुर्दैवगत्या अस्मिन् देशे तीरमलगत्। विषस्य तुतीक्ष्णतया मयि मृतायाम् अरण्ये कश्चन शरण्यो नास्तीति मया रुद्यते' इति।

ततो विषमविषज्वालया सा वराकी धरणीतले न्यपतत्। सञ्जातदयोऽहं मन्त्रबलेन विषज्वालामपनेतुमक्षमतया सन्निहितकानने औषधिविशेषमन्विष्य प्रत्यागच्छन् मृतां ताम् आलोकयम्। तदनु अग्निसंस्कारं विधाय व्याकुलचेता बालमेनमगतिमादाय भवदमात्यनन्दनस्य भवानेव रक्षितेति भवदन्तिकमानीतवानस्मि"।

तदाकर्ण्य राजा सत्यवर्म्मचिन्तया खिन्नमनाः सुमतये

मन्त्रिणे सोमदत्तं नाम तदनुजतनयं समर्पितवान्। सोऽपि सोदरमिव तं मन्यमानो विशेषेणापुषत्।

इत्थं मिलितेन कुमारवर्गेण सह बालकेलिमनुभवन् राजवाहनः क्रमेण चूडोपनयनादिकं संस्कारमवाप। ततः सकललिपिषु सकलदेशभाषासु षडङ्गसहितवेदेषु काव्य-नाटकाख्यानादिषु धर्मशास्त्रज्योतिषतर्कमीमांसादिषु शस्त्र-विद्यासु नीतिशास्त्रेषु कलासु मणिमन्त्रौषधादिप्रयोगेषु हस्ति-तुरगादिविद्यासु अन्येषु च विविधेषु वैषयिकव्यापारेषु तत्त-दाचार्य्येभ्यः सम्यक् वैचक्षण्यं समासाद्य यौवनेन विलसन्तम् अनलसं कुमारनिचयं वीक्ष्य राजा साम्प्रतं शत्रुदुर्धर्षोऽहं जात इति मन्यमानः परमानन्दमविन्दत।

इति प्रथमोच्छ्वासः।

अथ द्वितीयोच्छ्वासः।

एकदा वामदेवः राजानं कुमारनिचयञ्च प्रणतशिरसं गाढमालिङ्ग्य विहिताशीर्मधुरया वाचा प्रावोचत् "राजन्! राजपुत्रो राजवाहनः साम्प्रतं समृद्धलावण्यं तारुण्यमनु-भवति। ससहचरस्यास्य दिग्विजयाय अयं कालः। तदस्य विजयप्रस्थानमङ्गलमाचरतु भवान्" इति। कुमाराश्च सर्वे तद्वाक्यमभिननन्दुः। ततः स राजा तत्साचिव्यमितरेषां विधाय समुचितमुपदिश्य शुभे मुहूर्त्ते सपरिजनं कुमारं विससर्ज। राजवाहनः पित्रा कृताशीः शुभशकुनं विलोक-यन् कांश्चित् देशानतिक्रम्य विन्ध्याटवीमविशत्। अपश्यत् च

तत्र हेतिहतिकिणाङ्कं कालायसकर्कशकायं यज्ञोपवीतमात्रानुमितविप्रभावं प्रकटितकिरातप्रभावं दुर्दर्शं कमपि पुरुषम्। तेन च कृतातिथ्यः स राजतनयः समभ्यधात् "ननु निर्जने घोरेऽस्मिन् कान्तारे किमिति एकाकी भवान् निवसति? भवत्कण्ठस्थितमेतत् यज्ञोपवीतं विप्रभावमगमयति, हेतिहतिभिश्च किरातभावम्। तत् कथय को भवान्, कथमिदम्" इति। स पुमान् राजवाहनं महानुभावप्रकृतिं महापुरुषं मन्यमानः तद्वयस्येभ्यस्तन्नामजनने च विदित्वा सविनयमवादीत् "राजकुमार! अत्राटव्यां केचित् स्वाचारं हित्वा पुलिन्दानुचरास्तदन्नभोजिनो बहवो ब्राह्मणब्रुवाः प्रतिवसन्ति। तेषां कस्यापि पुत्रो दुश्चरितमात्रपरः मातङ्गो नामास्मि। स च किरातबलेन विचरन् ग्रामं नगरञ्च प्रविश्य तत्रत्यान् धनिनः सदारपुत्रान् वधबन्धनादिना निर्जित्य तेषां सर्वस्वानि अपहरन् निर्दयं व्यचरम्।

कदाचित् क्वचित् विपिने मत्सहचरगणैर्जिघांस्यमानं कञ्चित् द्विजमालोक्य सहसा सञ्जातदयोऽहमब्रवम् 'ननु पापाः! न हन्तव्यो ब्राह्मणः' इति। ते मां सक्रोधा निरभर्त्सयन्। अहं तेषां निर्भर्त्सनमसहमानस्तस्य ब्राह्मणस्य रक्षणार्थं चिरं प्रयुध्य तैर्निहतोऽभवम्। ततश्च यमपुरीमेत्य सभामण्डपे रत्नसिंहासनस्थं प्रेतपतिं दृष्ट्वा प्राणमम्। सोऽपि मामवेक्ष्य चित्रगुप्तमब्रवीत् "मन्त्रिन्! पश्य अयमस्य न मृत्युसमयः। अयञ्च निन्दितचरित्रोऽपि द्विजरक्षार्थं मृतः इतः परमस्य निष्पापस्य पुण्यार्जने मतिरुदेष्यति। तदयं पापिभिः अनुभूयमानां यातनां विलोक्य पुनः पूर्वशरीरं लभतामिति"। चित्रगुप्तोऽपि तत्र तत्र निरयवासिनां दुर्गतीर्दर्शयित्वा सुबुद्धिमुपदिश्य मामसृजत्। ततस्तदेव पूर्वशरीरमवाप्य तेनैव

विप्रेण परिरक्ष्यमाणः क्षणमतिष्ठम्। अथासौ द्विजः कतमः मह्यं विविधविद्यां शिक्षयित्वा सदाचारमुपदिश्य शिवपूजायां मां निवेश्य प्रायात्। ततः प्रभृति किरातसम्बन्धमुत्सृज्य देवं शङ्करं मनसि स्मरन् अत्रैव निवसामि।

राजपुत्र! भवते किञ्चित् विज्ञापनीयं रहस्यमस्ति तदा-गम्यतामित्युक्त्वा स मातङ्गः वयस्यगणादपेतं तं रहसि सम-भाषत नृपनन्दन! अतीते निशान्ते गौरीपतिः स्वप्नसन्नि-हितः निद्रालोढ़लोचनं मां विबोध्याब्रवीत्। "मातङ्ग! दण्डकारण्यमध्यवर्त्तिन्यास्तटिन्यास्तीरदेशे सिद्धसाध्याराध्यस्य स्फटिकलिङ्गस्य पश्चात् पार्वतीपदपङ्क्तिचिह्नितस्य अश्मनः सविधे विधेराननमिव किमपि बिलं वर्त्तते। तत् प्रविश्य तत्र निक्षिप्तं ताम्रशासनं शासनमिव विधातुः समादाय तदुपदिष्टं विधिं विधाय त्वया पातालाधीश्वरेण भाव्यम्। भवत्साहाय्यकरो राजकुमारः अद्य श्वो वा समागमिष्य-तीति"। तदादेशानुगुणमेव भवदागमनं तत् साहाय्यार्थिनो मम कुरु साहाय्यमिति।

अथ राजवाहनस्तथेति प्रतिज्ञाय तान् सहचरान् प्रसुप्तान् निशीथे विहाय तेन मातङ्गेन चचाल। ते च कुमाराः प्रातः समुत्थाय राजपुत्रमनवलोकयन्तः विषण्णचेतसः अन्विष्यन्तः समन्तात् यदा न प्रापुस्तदा निश्चितपुनःसङ्गमसङ्केताः परस्परं वियुज्य ययुः। मातङ्गोऽपि तेन लोकवीरेण वच्यमाणः महे-श्वरनिर्दिष्टं बिलं निर्भयं प्रविश्य गृहीतताम्रशासनः रसातलं गत्वा शासनविधिना होमं विरच्य तस्मिन्नेव ज्वलदग्नौ समन्त्रं स्वदेहमाहुतीकृत्य दिव्यां तनुमवाप।

अथ काचन सर्वावयवसम्पन्ना सर्वालङ्कारालङ्कृता कन्यका समागत्य मणिमेकं समुज्ज्वलमुपायनीकृत्य बद्धाञ्जलिस्तम-

भाषत विप्रवर्य्य! अहमसुरराजनन्दिनी कालिन्दी नाम मम पिता अस्य लोकस्य शासिता भगवता विष्णुना समरे निहतः। मान्तु पितृशोकसागरपतितामालोक्य कश्चित् सिद्धतापसः सदयमवादीत् वत्से! कश्चिन्मानवो दिव्यदेहधारी तव वल्लभो भूत्वा पातालं पालयिष्यतीति। तदादेशात् चातकीव घनागमनं तवागमनं प्रतीक्षमाणा अतिष्ठम्। अद्य मम सुप्रभातं येन त्वं मयाद्य प्राप्तः तदिदानीं मां परिगृह्य रसातललक्ष्मीमनुभवेति। मातङ्गोऽपि राजपुत्रानुमत्या तां तरुणीं परिणीय रसातलसिंहासनमध्यास्य परमानन्दमलभत।

राजपुत्रस्तु वयस्यगणान् प्रति समुत्सुकः कालिन्दीदत्तं क्षुत्पिपासादिक्लेशहरं मणिं साहाय्यकरणतोषितात् मातङ्गात् समवाप्य कञ्चन पन्थानम् अनुवर्त्तमानं तं विसृज्य तेनैव बिलपथेन निर्ययौ। तत्र च मित्रगणमप्राप्य भुवं क्रमेण भ्रमन् कस्यचित् महतो ग्रामस्य उपशल्ये आक्रीड़मेकमासाद्य विश्रामाय तत्र प्रविश्य आन्दोलिकारूढं रमणीसहितम् आप्त-जनपरिवृतं कमपि पुरुषमपश्यत्। सोऽपि राजपुत्रं दृष्ट्वा आनन्दविह्वलः ममैषः स्वामी सोमकुलावतंसो राजवाहनः महाभाग्यतया सहसा मे दर्शनपथं गत इत्यभिधाय आन्दोलि-काया अवतीर्य्य सत्वरमुपेत्य प्रणनाम। राजवाहनश्च प्रत्यभि-ज्ञाय कथं स एष मे वयस्यः सोमदत्त इति व्याहरन् गाढ़-मालिलिङ्ग। ततः कस्यचित् पुन्नागतरोः प्रच्छायशीतले तले समुपविश्य सप्रणयमभाषत सखे! कालमेतावन्तं कथं तिष्ठसि? तरुणी चेयं का? कथायं परिजन इति। सोऽपि आनन्दमुकुलिताक्षः सविनयं स्ववृत्तान्तमाख्यातुमुपचक्रमे।

इति द्वितीयोच्छ्वासः।

अथ तृतीयोच्छ्वासः ।

सोमदत्तचरितम् ।

देव ! भवच्चरणदर्शनार्थी अहं भ्रमन् कस्यामपि वनभूमौ पिपासाकुलः लतावेष्टितं शीतलं नदसलिलं पिबन् समुज्ज्वलं रत्नमेकमासादयम् । आदाय च तत् कियन्तमध्वानं गत्वा प्रखरसूर्य्यकिरणासहिष्णुतया गन्तुमक्षमः किमपि देवतायतनं प्राविशम् । अपश्यञ्च तत्र बहुतनयसमेतं वृद्धं भूसुरमेकम् । स तु दैन्यकारणं पृष्टो मया साग्रहमवोचत् महाभाग ! सुतान् एतान् मातृहीनान् अनेकैः उपायै रक्षन् इह कथञ्चित् भैक्ष्यम् आचर्य्य अस्मिन् शिवमन्दिरे वसामीति । ब्रह्मन् ! एतत् कटकाधिपतिः कस्य देशस्य राजा, किं नामधेयः, कथं वा अत्र आगमनमस्येति कच्चित् विदितमस्तीति पुनः पृष्टोऽब्रवीत् । "सौम्य ! मत्तकालो नाम लाटेश्वरो देशस्य अस्य पालयितुर्वीरकेतोस्तनयां वामलोचनां नाम तरुणीललामभूतां आवं यावम् अवधूततत्प्रार्थनस्य पाटलीं नाम नगरीमरौत्सीत् । वीरकेतुस्तु भीतो महदुपायनमिव तां कन्यां तस्मै प्रादात् । स च तरुणीलाभसन्तुष्टः परिणीय निजपुरे एवेति निश्चित्य गच्छन् निजदेशं मृगयादरेण वनेऽस्मिन् शिविरमकल्पयत् । कन्यापसारणार्थं नियुक्तो मानपालो नाम वीरकेतुमन्त्री चतुरङ्गबलसमन्वितः स्वप्रभोरवमानखिन्नमानसोऽन्यत्र रचितशिविरस्तमन्तर्विभेद" इति ।

तदाकर्ण्य विप्रोऽसौ बहुतनयः विद्वान् दरिद्रः स्थविरश्च दानयोग्य इति तस्मै सकरुणं तत् रत्नं दत्त्वा अध्वश्रमात् तत्र एकदेशे निद्राम् अलभे । ब्राह्मणश्चासौ कुत्रचित् जगाम ।

क्षणेन च पश्चात् निगड़ितबाहुयुगलः स विप्रः कशाहतगात्रः बहुनिस्त्रिंशधारिपुरुषैरनुगम्यमानोऽभ्येत्य मां दस्युः इति प्रदर्शयत्। ते च तं परित्यज्य मदुक्तं रत्नावाप्तिप्रकारमनाकर्ण्य मां गाढ़ं नियम्य रज्जुभिः आनीय कारावासम् एते तव सखायः इति निगड़ितान् कांश्चित् निर्दिशन्तो मामपि निगड़ितचरणमकार्षुः। तान् कारावासिनः उद्दिश्य मयोक्तं "ननु पुरुषाः वीर्यवन्तः! कथं निर्विशथ कारावासदुःखम्? यूयं वयस्या इति निर्दिष्टमेतैः किम्?" इति। ते च मामवेक्ष्य चौरवीराः अवोचन् "महाभाग! वीरकेतुमन्त्रिणो मानपालस्य किङ्करा वयं तदाज्ञया लाटेश्वरनिधनाय रात्रौ सुरङ्गद्वारेण तदागारं प्रविश्य तत्र राजाभावेन विषण्णाः बहुधनमपहृत्य महाटवीं प्राविशाम। अपरेद्युश्च अन्वेषिणो राजानुचरा बहवोऽभ्येत्य हृतधनचयान् अस्मान् परितः परिवृत्य दृढ़ं बद्धा निकटमानीय समस्तवस्तुप्रत्यर्पणेऽपि एकस्य अमूल्यरत्नस्याभावेन अस्मद्वधाय इत्थमशृङ्खलयन्" इति।

अथ अहं रत्नलाभवृत्तान्तं ब्राह्मणाय तद्दानं तेन च आत्मनो दुरवस्थां नाम धाम भ्रमणकारणञ्च सर्वं तेभ्यः संभाष्य तैः मैत्रीमकार्षम्। ततोऽर्द्धरात्रे तेषां मम च शृङ्खलबन्धनं निर्भिद्य तैः अनुगम्यमानो निद्रितस्य द्वाःस्थगणस्य अस्त्रजालमादाय पुररक्षकान् पुरतोऽभिमुखागतान् पराक्रमेणाभिद्राव्य मानपालशिविरं प्राविशम्। मानपालो निजकिङ्करेभ्यः मम वृत्तान्तं तात्कालिकविक्रमञ्च निशम्य मामार्चयत्।

अन्येद्युः मत्तकालेन प्रेषिताः कतिपये मानपालमुपेत्य अवोचन् मन्त्रिन्! मदीयराजमन्दिरे सुरङ्गया बहुधनमपहृत्य चौरा भवत्कटकं प्राविशन्। तान् अर्पय नो चेत् महान् अनर्थः सम्भविष्यतीति। तदाकर्ण्य कोपारुणनयनो मान-

पालो लाटपतिः कः? इति तान् निरभर्त्सयन्। तदनु ते प्रत्येत्य मत्तकालाय सर्वमकथयन्। स च कुपितो भुजवीर्य्य-दर्पेण अल्पसैन्यसमेत एव योद्धुमभ्यगात्। पूर्वमेव कृतरण-निश्चयो मानी मानपालः सन्नद्धयोधो निःशङ्कं निरगात्। अहमपि सबहुमानं मन्त्रिदत्तातिबहुलतुरङ्गमोपेतं चतुर-सारथिं रथं दृढतरं कवचम् अनुरूपं चापं विविधबाणपूर्णं तूणद्वयम् अन्यानि च विविधानि आयुधानि गृहीत्वा युद्ध सन्नद्धो मन्त्रिणमन्वगाम्। इत्थं प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते अरातीन् अवलीलया प्रहरन् मत्तकालमभ्येत्य निशितशरेण तत् शिरः-कर्त्तनमकार्षम्। तस्मिंश्च निपतिते पलायितेषु शेषसैनिकेषु मन्त्री मम अनेकसंविधां सम्भावनामकार्षीत्।

अथ मानपालप्रेषितात् तदनुचरात् सर्वंवृत्तान्तजातमाकर्ण्य राजा परमप्रीतमनाः समभ्यागतो मत्पराक्रमेण विस्मयमानः समहोत्सवम् अमात्यबान्धवानुमत्या शुभेऽहनि निजतनयां मह्यमदात्। ततो यौवराज्याभिषिक्तोऽहमन्वहं राजान-मनुरञ्जयन् भवद्विरहवेदनाकुलमानसः सिद्धादेशेन सुहृज्जना-वलोकनफलप्रदेशं महाकालनिवासिनः शङ्करस्य आराधनाय अद्य कान्तासमेतः समागतोऽस्मि। भक्तवत्सलस्य अस्य देवस्य प्रसादेन भवच्चरणारविन्दसन्दर्शनसुखमद्य लब्धम्” इति।

तदाकर्ण्य अभिनन्दिततत्पराक्रमः राजवाहनस्तस्य निरप-राधकृपाप्रदं दैवमुपालभ्य तस्मै क्रमेण आत्मवृत्तान्तमकथयत्। अस्मिन्नेव अवसरे सहसा परतः समुपस्थितं पुष्पोद्भवं विलोक्य तं कृताञ्जलिं गाढमालिङ्ग्य सोमदत्त! अयं स मे पुष्पोद्भव इति सानन्दं तं दर्शयामास। तौ च चिरविरहदुःखं विहाय अन्योऽन्यालिङ्गनसुखमन्वभूताम्। ततस्तस्यैव तरोश्छायाया-मुपविश्य राजपुत्रोऽब्रवीत् वयस्य! भूसुरकार्य्यं चिकीर्षुरहं

मित्रगणो विदितार्थः सर्वथा अन्तरायं करिष्यति इति निद्रितान् भवतः परित्यज्य निरगाम्। तदनु प्रबुद्धो वयस्यवर्गः किमिति निश्चित्य मदन्वेषणाय कुत्र गतवान्? भवांश्च एकाकी क्व गत इति। सोऽपि कृताञ्जलिः सविनयमवादीत्।

इति तृतीयोच्छ्वासः।

अथ चतुर्थोच्छ्वासः।

पुष्पोद्भवचरितम्।

देव! देवेन गन्तव्यं देशं निर्णेतुमशक्नुवाने मित्रगणे देवान्वेषणाय इतस्ततः प्रद्रुते अहमपि तदेककर्मा महीमटन् कदाचित् प्रखरसौरकिरणोत्तापितशिराः कस्यचित् गिरितट-रूढस्य तरोः प्रच्छायशीतले तले क्षणम् उपाविशम्। सहसा मध्याह्नसमये मत्पुरतः मानुषच्छायां निरीक्ष्य उन्मुखः पतन्तं कमपि पुरुषमम्बरतलात् अन्तराल एव सञ्जातदयोऽवलम्ब्य शनैः अवनीतले स्थापयित्वा दूरापातवीतसंज्ञं तं शिशिरोप-चारेण विबोध्य शोकावेगविगलद्बाष्पं कारणमपृच्छम्। सोऽपि कराभ्यामश्रूणि प्रमृज्य अभाषत "सौम्य! मगधेश्वरामात्यस्य पद्मोद्भवस्य आत्मजो रत्नोद्भवो नामाहं वाणिज्येन कालयवन-द्वीपमुपेत्य तत्र कामपि वणिक्तनयां परिणीय तया सह प्रत्यागच्छन् अम्बुधौ तीरस्य अनतिदूर एव प्रवहणस्य मग्न-तया सर्वेषु निमग्नेषु कथमपि दैवानुकूल्येन तीरमवाप्य कान्ताविरहदुःखार्णवे प्लवमानः कस्यापि सिद्धतापसस्यादेशात् षोड़शवत्सरान् कथञ्चित् नीत्वा दुरवस्थापारमनवेक्षमाणो गिरिपतनमकार्षम्" इति।

अस्मिन्नेव अवसरे किमपि नारीकूजितमश्रावि। "न खलु समुचितमिदं यत् सिद्धादिष्टे पतितनयमिलने विरहा-सहिष्णुतया अग्निप्रवेशः" इति। तदाकर्ण्य मनोविदित-जनकभावं तमवादिषं तात! भवते विज्ञापनीयानि बहूनि सन्ति। भवतु पश्चात् तत् सम्भवति, अधुना नारीकूजित-समर्थनीयं तत् क्षणमात्रमत्र भवता स्थीयतामिति। तदनु सोऽहं त्वरया किञ्चित् अन्तरं गत्वा पुरतो ज्वलदग्निप्रवेशो-द्यतां कामपि वनितामवलोक्य ससम्भ्रमम् अनलात् अपनीय कूजन्त्या वृद्धया सह मत्पितुरन्तिकमभिगमय्य स्थविराम-प्रवं वृद्धे! भवत्यौ कुतस्त्ये? कथमत्र कान्तारे केन निमित्तेन दुरवस्था अनुभूयते इति। सा सगद्गदम् अवादीत्। "पुत्र! कालयवनद्वीपे कालगुप्तनाम्नो वणिजः कन्यैषा सुवृत्ता नाम रत्नोद्भवेन निजकान्तेन आगच्छन्ती जलधौ मग्ने प्रवहणे निज-धात्र्या मया सह फलकमेकमवलम्ब्य दैवयोगेन कूलमुत्तीर्णा आसन्नप्रसववेदना कस्याञ्चिदटव्यां सुतमसूत। मम तु मन्द-भाग्यतया बाले वनमातङ्गेन गृहीते मदेकाश्रया परिभ्रमन्ती षोडशवर्षानन्तरं भर्तृपुत्रसङ्गमो भविता इति सिद्धवाक्यप्रत्ययात् कस्मिन्न् पुण्याश्रमे तावन्त समयं नीत्वा शोकमपारं सोढुम-क्षमा साम्प्रतं समुज्ज्वलिते हुताशने शरीरमाहुतीकर्तुमुद्यता" इति। तदाकर्ण्य स्वां जननीं ज्ञात्वा दण्डवत् प्रणम्य तस्यै वृत्तान्तमखिलमाख्याय धात्रीभाषणफुल्लवदनं विस्मयविक-सिताक्षं जनकमदर्शयम्। पितरौ तु साभिज्ञानम् अन्योन्यं विदित्वा मुदितान्तरात्मानौ विनीतं माम् आनन्दवाष्पेण अभिषिच्य गाढमाश्लिष्य शिरसि उपाघ्राय कस्याञ्चित् महीरुह-च्छायायामुपाविशताम्। कथं वर्त्तते महीपतिः राजहंस इति पित्रा पृष्टोऽहं तस्य राज्यच्युतिं त्वदीयजननं सकलकुमारा-

वासिं तव दिग्विजयारम्भं मातङ्गानुसरणम् अस्माकं युष्मदन्वेषणकारणं सर्वमानुपूर्व्येण अभ्यधाम्। ततस्तौ कस्यचित् मुनेराश्रमे संरक्ष्य देवान्वेषणपरः वित्तमेव अखिलकार्य्यनिमित्तं निश्चित्य कस्यचित् सिद्धस्य अनुकम्पया लब्धसिद्धाञ्जनः विन्ध्याटवीमध्ये पुरातनपत्तनस्थानानि उपेत्य विविधनिधिसूचकानां महीरुहाणाम् अधोनिक्षिप्तान् बहुसुवर्णान् कलशान् ज्ञात्वा खनित्रैरुत्खाय दीनारान् असंख्यान् संगृह्य तत्कालागतं अनतिदूरस्थितं वणिक्कटकं गत्वा ततो बलिनो बलीवर्हान् गोणीश्च क्रीत्वा द्रव्यान्तरमिषेण सर्वं वसु तद्गोणीसंस्थितं कृत्वा तैश्च बलीवर्द्दैरुह्यमानं कृत्वा तत्कटकाधिकारिणमगच्छम्। क्रमेण च तेन चन्द्रपालनाम्ना वणिक्तनयेन सञ्जातसौहृदः साकम् अमुनैव उज्जयिनीमगाम्। पितरौ तदनु तां पुरीं नीत्वा सकलगुणनिलयेन बन्धुपालनाम्ना चन्द्रपालपित्रा नीयमानो मालवनाथदर्शनं विधाय तदनुमत्या गूढ़वसतिमकार्षम्। ततः काननेषु भवदन्वेषणोद्युक्तं मां परममित्रं बन्धुपालो निशम्य अवदत् "मित्र! अखिलां धरित्रीमन्वेष्टुमक्षमो भवान् साम्प्रतं निरुद्वेगेन अत्र तिष्ठतु भवत्प्रभोरवलोकनाय शुभशकुनं निरीक्ष्य पश्चात् कथयिष्यामि" इति। अहञ्च तद्वचनमनुसरन् तदन्तिक एव अतिष्ठम्।

कदाचित् बालचन्द्रिकां नाम कामपि वणिक्कन्यां नयनचन्द्रिकां निरीक्ष्य तल्लावण्यमुग्धचित्तः मदनशरशरव्यतामयासिषम्। सापि माम् अवलोक्य मदवस्थामिव नीता मकरकेतनेन। अहन्तु तस्याः सुखसङ्गमोपायं चिन्तयन् परेद्युर्बन्धुपालेन शकुनैः भवद्गतिं प्रेक्षिष्यमाणेन सह पुरःप्रान्तविहारवनमुपेत्य शकुनवचनानि शृण्वन् स्थितः। तत्र च तामिव मत्प्राणेश्वरीं दीनवदनां बालचन्द्रिकामागतां वीक्ष्य

तदीयमुखारविन्दे विषादं मदनावेशजनितं विभाव्य तदन्तिकमेत्य अवादिषम्। सुन्दरि! कथं ते मुखारविन्दे दैन्यलक्षणम्?। सा रहसि सञ्जातविश्रम्भतया विहाय लज्जाभये शनैः अवादीत्।

"महाभाग! मानसारो मालवाधीशो वार्द्धक्यात् निजनन्दनं दर्पसारम् उज्जयिन्याम् अभ्यषिञ्चत्। स च सप्तसागरपरिखां महीं पालयिष्यन् निजपैतृष्वस्रेयौ चण्डवर्मदारुवर्माणौ राज्यरक्षणे नियुज्य तपश्चरितुं कैलासगिरिमगमत्। राज्यं सर्वमसपत्नं शासति चण्डवर्मणि दारुवर्मा मातुलाग्रजन्मनोः शासनमतिक्रम्य दुर्वृत्तपरो मन्मथसदृशस्य भवतो लावण्यायत्तचित्तां माम् एकदा विलोक्य बलात्कर्तुम् उद्यच्छति तच्चिन्तया मे दैन्यम्" इति। अहन्तु तस्या मयि आसक्तिं तदन्तरायञ्च तं निशम्य ताम् अश्रुमुखीम् आश्वास्य प्रावोचम्। "प्रिये! भवदभिलाषिणं दुरात्मानम् एनं निहन्तुं मृदुरयम् उपायश्चिन्त्यते। यथा यक्षः कश्चिदधिष्ठाय बालचन्द्रिकां निवसति। यः कश्चित् साहसिकः सम्बन्धयोग्यः तं यक्षं रतिमन्दिरे निर्जित्य तया एकसखीसमेतया मृगाक्ष्या संलापसुखम् अनुभूय कुशलो निर्गच्छेत् तेन सा विवाह्या इति सिद्धेन एकेन उक्तमिति युष्मद्बान्धवैः पुरजनस्य पुरतः पुनः पुनः कथनीयम्। तदनु दारुवर्मा तं प्रवादम् आकर्ण्य यदि भिया निवर्त्तते तदा भद्रं यदि च भुजवीर्य्यदर्पेण तथा अङ्गीकरिष्यति तदा युष्मत्परिजनैः इत्थं वाच्यं महाभाग! दर्पसारनृपामात्यस्य तव अस्मिन् क्षुद्रे निवासे साहसकरणमनुचितम्। पौरजनसमक्षं स्वमन्दिरं नीतया अनया सह क्रीडन् यदि कुशली स्याः तदा परिणीय एनां मनोरथान् निर्विश इति। स यदि तथा अङ्गीकुर्य्यात् तदा त्वं सखीवेशधारिणा मया

सह तस्य मन्दिरं गच्छ, ततो मया निर्जने तस्मिन् निकेतने मुष्टिजानुपादाघातैः तं तरसा निहत्य पुनरपि तेनैव वेशेन भवतीं निःशङ्कं स्वगेहं नेष्यामि। त्वञ्च विगतभयलज्जा मातापितृसहोदराणां पुरतः आवयोः प्रेमातिशयम् आख्याय सर्वथा मत्परिणयाय तान् अनुनयेः तेऽपि कुलसम्पन्नावण्य-शालिने यूने मह्यं त्वाम् अवश्यं दास्यन्ति। तदा एवं तेषाम् आख्याय दारुवर्मणो मरणोपायं तेषामुत्तरं मह्यम् आवेद-नीयम्" इति।

सा च किञ्चिदुत्फुल्लवदना "सुभग! त्वयोक्तं सर्वमाचरि-ष्यामि" इति कथयित्वा मामसकृत् विवृत्तवदना विलोकयन्ती मन्दमन्दम् आगारम् अगात्। अहमपि बन्धुपालशकुनज्ञात् त्रिंशद्दिनानन्तरमेव भवत्सङ्गः सम्भविता इति अशृणवम्। अत्रा-न्तरे दारुवर्मणा रिरंसुना रतिमन्दिरे समाहूता बालचन्द्रिका तं गमिष्यतीति दूतिकां मत्समीपम् अभिप्रेषितवती। अहमपि सखीवेशम् आस्थाय तया वल्लभया सह तदागारम् अगच्छम्। नगरप्रचारितां यक्षकथां परीक्षमाणो नागरजनोऽपि दारु-वर्मणः प्रतीहारभूमिम् अगमत्। विवेकशून्यमतिरसौ रागाति-रेकेण रत्नपर्य्यङ्के तरुणीं नीत्वा तस्यै मह्यञ्च मनोरमस्त्रीवेशाय सकर्पूरताम्बूलादिकं दत्त्वा मुहूर्त्तद्वयं हास्यकौतुकैः संलपन् अतिष्ठत्। ततो यदा रागान्धः सुमुख्या आलिङ्गने मतिम् अकरोत् तदा अहं रोषारुणाक्षः पर्य्यङ्कतलात् निःशङ्कः एनं निपात्य मुष्टिजानुपादप्रहारैः व्यहनम्। ततो भयकम्पितां कान्तां समाश्वास्य मन्दिराङ्गणमुपेतः साध्वसकम्पित इव उच्चैः अकूजम्। "हा! बालचन्द्रिकाधिष्ठितेन घोरेण यक्षेण दारुवर्मा सहसा निहन्यते, समागत्य पश्यत" इति तदाकर्ण्य मिलिता जना हा! किमेतत् बालचन्द्रिकामधिष्ठितं यक्षं

जानन्नपि दारुवर्मा रागान्धः कथं तामकामयत तदसौ स्वेनैव कर्मणा निहतः, किं तस्य अनुशोचनेन इति वदन्तः प्राविशन्। तस्मिंश्च तुमुले कोलाहले तया सह नैपुण्येन सहसा निर्गतो निजावासमगाम्। ततो गतेषु कतिपयेषु दिवसेषु पौरजनसमक्षं तां विवाह्य यथाभिलषितं सुखमन्वभवम्। अभूवञ्च बन्धुपालशकुननिर्दिष्टे दिवसेऽस्मिन् पुराद्बहिर्वर्त्तमानो भवच्चरणारविन्ददर्शनसुखभाजनम्"।

एवं मित्रवृत्तान्तं निशम्य प्रफुल्लवदनो राजसूनुः स्वस्य सोमदत्तस्य च वृत्तमस्मै समाख्याय सोमदत्तं महाकालेश्वराराधनानन्तरं भवद्वल्लभां स्वं निकेतनं प्रापय्य आगच्छ इति समादिश्य पुष्पोद्भवेन सह अवन्तिपुरम् अविशत्। तत्र अयं मम स्वामिकुमार इति बन्धुपालप्रमुखाय बन्धुजनाय कथयित्वा तेन सादरं बहुविधां सपर्य्यां कारयन् सकलकलाकुशलो द्विजवर एष इति प्रख्यापयन् पुष्पोद्भवः स्वमन्दिरे एनं पर्य्यचरत्।

इति चतुर्थोच्छ्वासः।

अथ पञ्चमोच्छ्वासः।

राजवाहनचरितम्।

एकदा वसन्तोदाररमणीये काले अवन्तिसुन्दरी नाम मानसारनन्दिनी वयस्यया बालचन्द्रिकया सह नगरोपान्ते रम्योद्याने पौरविलासिनीजनपरिवृता मनोभवम् अर्चयितुमगात्। तत्र रतिमिव अवन्तिसुन्दरीं दिदृक्षुः काम इव वसन्तसहायः पुष्पोद्भवानुचरो राजवाहनः समाजगाम। सा तु

अवन्तिसुन्दरी तं क्रमेण अन्तिकम् आयान्तं स्वेनैव आराध्यमानं वाञ्छितप्रदानार्थम् आविर्भूतं मूर्त्तिमन्तम् अनङ्गमिव समालोक्य मन्दमारुतान्दोलिता लतेव मदनावेशवती चकम्पे। तस्थौ च तत्समक्षं लज्जमाना सखीजनान्तरिता अपाङ्गवीक्षणेन तमवलोकयन्ती। बालचन्द्रिका तु तयोः अन्योन्यरागवृत्तिम् अनुभवन्ती कान्तासमाजसन्निधौ राजनन्दनोदन्तं सम्यक् आख्यातुमयुक्तमिति लोकसाधारणैर्वचनैः अभाषत "भर्त्तृदारिके! अयं सकलकलानिपुणो देवतासान्निध्यकरण आहवनिपुणो द्विजकुमारो मणिमन्त्रौषधचतुरः परिचरणीयो भवत्या" इति। तदाकर्ण्य सा अभिनन्दिततद्वचना जितमारं समुचितासनासीनं कृत्वा सखीहस्तेन गन्धमाल्यादिना समुपाचरत्।

राजवाहनोऽचिन्तयत् नूनमेषा पूर्वजन्मनि मे जाया यज्ञवती, नोचेत् कथमेतस्याम् एवंविधोऽनुरागो मे वर्त्तते। शापावसानसमये तपोनिधिदत्तं जातिस्मरत्वम् आवयोः समानं, तद् यावत् विशेषसूचकैर्वाक्यैः अस्याः स्मरणमुत्पादयामि। तस्मिन्नेव समये कोऽपि राजहंसः केलिविधित्सया तदुपकण्ठमगमत्। समुत्सुकया राजनन्दिन्या मरालग्रहणे नियुक्तां बालचन्द्रिकामालोक्य समुचितो वचनावसर एष इति राजवाहनः सविलासमालपत् "सखि! पुरा शाम्बो नाम कश्चित् नृपतिः कान्तया सह विहारार्थं सरोवरमेत्य तत्र निद्राधीनं राजहंसं शनैर्गृहीत्वा बिसगुणेन तस्य चरणयुगलं निगड़यित्वा कान्तामुखं विलोकयन् मन्दस्मितमवादीत् 'प्रिये! मया बद्धो मरालः शान्तो मुनिरिव वर्त्तते। तत् स्वेच्छया अनेन गम्यताम्' इति। तयोक्ते स राजहंसः शाम्बम् अशपत् 'राजन्! यदस्मिन् पद्मे अनुष्ठानपरायणतया परमानन्देन तिष्ठन्तं नैष्ठिकं माम-

कारणं राजगर्वेण अवमानितवानसि, तदेतेन पातकेन रमणी-विरहसन्तापमनुभव' इति। शाम्बस्तु घोरमशनिपातमिव जीवितेश्वरीविरहमसहिष्णुर्भूतलनिहितशिरास्तं सविनयम् अभाषत 'भगवन्! अज्ञानतया मया कृतमेतत् क्षमस्व' इति। स तु करुणार्द्रचेताः प्राबोधयत् 'राजन्! जन्मनि अस्मिन् मा ते शापफलभोगोऽस्तु मद्वचनस्य अमोघतया भाविनि जनने देहान्तरं गताया अस्या रसेन रमणो भूत्वा मुहूर्त्तद्वयं मत्वरख-युगलबन्धनेन मासद्वयं शृङ्खलनिगड़ितचरणो रमणीवियोग-विषादम् अनुभूय तदनु दीर्घकालं कान्तयानया सह राज्य-सुखमवाप्स्यसि' इति। ततश्च स भृशमनुनीतस्तयोर्जाति-स्मरत्वमपि अन्वग्रहीत्। तस्मात् मरालबन्धनं त्वया न करणीयम्' इति।

सापि राजबाला तद्वचनाकर्णनाभिज्ञातस्वपुरातनजनन-वृत्तान्ता नूनमयं मत्प्राणनाथ इति मनसा जानती रागफुल्ल-मानसा समन्दहासमभाषत "सौम्य! पुरा शाम्बो यज्ञवती-सन्देशपरिपालनाय तथाविधं हंसं बबन्ध। तथाहि लोके विद्वांसोऽपि दाक्षिण्येन अकार्य्यं कुर्वन्ति" इति।

कन्याकुमारौ इत्थम् अन्योऽन्यपुरातनजननामधेये पर-स्परज्ञानाय साभिज्ञानमुक्त्वा मनोजरागाविष्टचेतसौ भृशमा-नन्दमन्वभूताम्। तस्मिन्नेवावसरे मालवेन्द्रमहिषी सपरिजना दुहितुः केलिदिदृक्षया तमुद्देशमाजगाम। बालचन्द्रिका तामवलोक्य रहस्यनिर्भेदभिया हस्तसंज्ञया पुष्पोद्भवसेव्यमानं राजवाहनं वृक्षवाटिकान्तरितमकार्षीत्। सा तु राजमहिषी क्षणं दुहितुः क्रीडाकौतुकमालोक्य निजागारगमनाय समुद्यता अभवत्। राजकुमारी कथमपि मातरमनुगच्छन्ती "राज-हंसकुलतिलक! केलिवाञ्छया मदन्तिकमायातं भवन्तम-

काण्ड एव समुत्सृज्य नोचितमपि जनन्यनुगमनं क्रियते, तदनेन भवन्मनो मा अन्यथा भूत्" इति मगालमिव कुमारम् उद्दिश्य समुचितमालपन्ती पुनः पुनः परिवृत्तानना दीन-नयना स्वमन्दिरमयासीत्। तत्र हृदयवल्लभकथाप्रसङ्गे बाल-चन्द्रिकया कथिततदन्वयनामधेया मन्मथशरविद्धमानसा विरहवेदनया दिने दिने बहुलपक्षशशिकला इव क्षामक्षामा आहारादिसर्वव्यापारवर्जिता रहस्यमन्दिरे मलयजरसक्षालित-पल्लवकुसुमकल्पिततल्पमात्रायत्तदेहा तस्थौ। वयस्यागणस्तां तदवस्थाम् आलोक्य नितान्तविषण्णः काञ्चनकलशसञ्चितानि हरिचन्दनोशीरघनसारमिलितानि सलिलानि बिसतन्तुमयानि वासांसि नलिनीदलतालवृन्तानि च सन्तापहराणि सर्वाणि समाहृत्य ताम् असेवत। तच्च शीतलोपचरणं सलिलमिव तप्त-तैले तदङ्गे दहनमिव समन्तात् आविश्चकार। किंकर्त्तव्यता-विमूढां विवशां बालचन्द्रिकाम् ईषदुन्मिलितेन कटाक्षवीक्षितेन वाष्पाकुलेन विलोक्य नताङ्गी सगद्गदमभाषि "सखि! पञ्च-शरः कुसुमायुध इत्यलीकमुच्यते, अहन्तु अनेन अयोमयैः अनङ्ग्यैः इषुभिर्हन्ये। चन्द्रमसं वड़वानलादधिकसन्तापकरं मन्ये, यदस्मिन् चन्द्रमसि अन्तः प्रविशति शुष्यति समुद्रः सति निर्गते एव वर्द्धते, नास्य दुष्कार्य्यं किमपि, यदनेन सहोदरायाः पद्मालयायाः आश्रयभूतमपि कमलं ताड्यते। विरहानल-सन्तप्तहृदयस्पर्शेन नूनमुष्णीकृतः खल्पायते मलयपवनः। नवपल्लवकल्पितं तल्पमिदम् अनङ्गाग्निशिखापटलमिव सन्तापं तनोति तनोः हरिचन्दनमपि पुरा निजयष्टिसंश्लेषव-टुरगरदनलिप्तोल्वणगरलसङ्कलितमिव तापयति शरीरम्। तदलमायासेन वः, अत्र तावत् राजकुमार एव भिषक्, सोऽपि अलभ्य एव, किं करोमि" इति। बालचन्द्रिका तादृशीं

तामवलोक्य समचिन्तयत् अत्र तावत् कुमारः सत्वरमानेतव्यो मया, नोचेत् एनां स्मरणीयां गतिं नेष्यति मदनः। कुमारयोश्च तस्मिन् उद्याने अन्योन्यावलोकनवेलायामसमसायकः समं सुक्तसायक एव, तस्मात् कुमारानयनं सुकरमेव।

इत्यवधार्य सा सखीगणं राजबालाया रक्षणे नियुज्य राजसूनोरन्तिकमगमत्। सोऽपि प्राणवल्लभामुद्दिश्य पुष्पोद्भवेन सह तत्सङ्गमोपायं तर्कयन् आगतां तां सखीमालोक्य सन्तुष्टमनाः इतो निषीद इति निर्दिष्टासनोपवेशिताम् अवन्तिसुन्दरीप्रेषितं सकर्पूरं ताम्बूलादिकं विनयेन ददतीं कान्तोदन्तमपृच्छत्। सा सविनयमवादीत् "देव! विहारोद्याने भवदवलोकनादारभ्य मन्मथमथ्यमाना सा पुष्पतल्पादिष्वपि सन्तापशमनमलब्धवती वामनेव उन्नततरुफलवत् अलभ्यत्वदुरःस्थलालिङ्गनसुखं लिप्सुः स्वयमेव पत्रिकामालिख्य वल्लभाय एनाम् अर्पय इति मां विसृष्टवती, तदत्र देवः प्रमाणम्" इति। राजकुमारः पत्रिकां पपाठ।

'सुभग! कुसुमसुकुमारं जगदनवद्यं निरीक्ष्य ते रूपम्।
मम मानसमभिलषति त्वं चित्तं कुरु तथा मृदुलम्॥'

इति पठित्वा सादरमवादीत् "सखि! छायावन्मामनुवर्त्तमानस्य पुष्पोद्भवस्य वल्लभा त्वमेव, तस्या मृगाक्ष्या बहिश्चराः प्राणा इव वर्त्तसे, त्वच्चातुर्य्यमस्यां क्रियायां लतायामालवालमिव वर्त्तते। यत् तवाभीष्टं, येन मनोरथः सेत्स्यति, तत् सर्वं करिष्यामि। तया मन्मनसः काठिन्यमाख्यातं परन्तु यदा अहं तद्दर्शनपथं गतः तदैव सा अपहृतमन्मानसा स्वं मन्दिरमगात्, तत् कस्य चेतसः काठिन्यं कस्य वा माधुर्य्यं तत् स्वयमेव सा वेत्ति। दुष्करः कन्यान्तःपुरप्रवेशः, तदनुरूपमुपायमुद्भाव्य श्वः परश्वो वा प्रियां सङ्गमिष्यामि" इति। एव-

मुक्ता सा दूती यथा शिरीषमृदङ्गाः शरीरबाधा न जायेत तथा अविलम्बम् उपायमाचरेति पुनः पुनरभिधाय प्रीता कन्यापुरमयासीत्।

राजपुत्रोऽपि पुष्पोद्भवेन सह यत्र हृदयवल्लभावलोकनं जातं तत्रैव विरहवेदनाविनोदनाय प्रतस्थे। तत्र समन्तात् विचरन् क्वचिदपि अवस्थातुमशक्नुवन् कमपि चतुरवेषं मुण्डितशिरसं द्विजमवालोकयत्। अपृच्छच्च आशिषा संवर्द्धयन्तं "को भवान्, कस्यां विद्यायां निपुणः" इति। स विद्येश्वरनामाहम् ऐन्द्रजालिकविद्याकोविदो नानादेशेषु राजन्यान् तोषयन् उज्जयिनीमद्यागत इत्यभिधाय राजपुत्रं सम्यगालोक्य अस्मिन् लीलोद्याने किमिति भवतः पाण्डुरतानिमित्तम् इति पप्रच्छ। पुष्पोद्भवस्तस्य चातुर्य्यं स्वकार्य्योपयोगि तर्कयन् सादरं तमुवाच "ननु ब्रह्मन्! सख्यस्याभाषणपूर्वतया भवानस्माकं वयस्यो जातः, वयस्यसन्निधौ न खलु किमपि अवाच्यम्। अस्मिन् केलीवने वसन्तमहोत्सवागताया मालवेन्द्रनन्दिन्या अस्य राजपुत्रस्य च आकस्मिकदर्शनेन अन्योन्यानुरागातिशयः सञ्जातः तस्याश्च सङ्गमोपायविरहेण असौ ईदृशीमवस्थामनुभवति" इति।

विद्येश्वरो लज्जावनतवदनं राजवाहनमालोक्य सस्मितम् अभाषत "राजनन्दन! अनुचरे मयि विद्यमाने भवतः किम् असाध्यमस्ति? अहम् इन्द्रजालविद्यया मालवेन्द्रं मोहयन् पौरजनसमक्षमेव तत् तनयापरिणयं सम्पाद्य कन्यान्तःपुरं प्रवेशयिष्यामि, वृत्तान्तश्चैषः राजबालायै सखीमुखेन पूर्वमेव सन्देष्टव्यः" इति। राजपुत्रः प्रीतात्मा तमकृत्रिममित्रं विद्येश्वरं सबहुमानं विसृज्य फलितमिव आत्मनो मनोरथं मन्यमानः स्वमन्दिरं सख्या सह उपेत्य बालचन्द्रिकामुखेन

प्रियायै विद्येश्वरकरिष्यमाणं सङ्गमोपायं वेदयित्वा कौतुकाकृष्टचेताः कथञ्चिदपि क्षपां क्षयितवान्।

परेद्युः प्रभाते विद्येश्वरो गीतिनीतिचतुरः महता परिजनेन सह राजभवनद्वारमुपेत्य दौवारिकेण स्ववृत्तान्तं निवेद्य तद्दर्शनकुतूहलाविष्टेन सावरोधेन मालवनाथेन समाहूतः कक्षान्तरं प्रविश्य सविनयम् आशिषं प्रयुज्य राजानुमत्या परिजनवाद्यमानेषु वादित्रेषु गायिकासु सुस्वरं गायन्तीषु पिच्छिकां भ्रामयन् मुकुलितनयनः क्षणमस्थात्। अनन्तरं विषमं विषमुद्वमन्तः फणावन्तः शिरोरत्नराजिभिस्तमुद्देशम् उद्भासयन्तो विचरन्ति स्म। गृध्राश्च बहवः तुण्डैस्तान् क्षणेन अहीन्द्रान् आदाय अन्तरीक्षमलङ्घन्। ततो द्विजवरः नरसिंहस्य हिरण्यकशिपोर्विदारणमभिनीय राजानं महदाश्चर्यान्वितं कृत्वा अभाषत "राजन्! उपसंहारे भवता किञ्चित् शुभशकुनं द्रष्टव्यं, तत् कल्याणावाप्तये भवदात्मजाकृतेः कस्या अपि तरुण्याः सर्वगुणालङ्कृतेन केनचित् राजकुमारेण परिणयः सम्पादनीयः, तद् यदि अभ्यनुज्ञा स्यात् तदा दर्शयामि" इति। अथ तथेति अनुमोदितः सः सर्वजनमोहनमञ्जनं चक्षुषोर्निक्षिप्य समन्तात् व्यलोकयन् सर्वेषु तदैन्द्रजालिकमेव पश्यत्सु साद्भुतं रागफुल्लहृदयेन राजवाहनेन पूर्वसङ्केतसमागतामनेकभूषणभूषिताङ्गीमवन्तिसुन्दरीं वैवाहिकमन्त्रतन्त्रनैपुण्येनाग्निं प्रज्वाल्य साक्षीकृत्य च समयोजयत्। तदनु "सर्वे ऐन्द्रजालिकाः स्वस्थानं व्रजन्तु" इति द्विजेनाभिहिते सर्वे ते मायापुरुषा यथायथमन्तर्हिताः। राजवाहनश्च यथासुखं कन्यान्तःपुरमविशत्। मालवपतिस्तु तदद्भुतं मन्यमानस्तस्मै द्विजन्मने प्रभूतं धनं दत्त्वा विसृज्य स्वं मन्दिरमाविवेश। एवं दैवमानुषबलेन मनोरथसाफल्यम्

उपेतो रहसि कान्तया सुरतसुखमुपभुञ्जन् दिने दिने चतुर्दशभुवनवृत्तान्तवर्णनेन प्रियां रञ्जयामास ।

इति पञ्चमोच्छ्वासः ।

उत्तरखण्डे

अथ प्रथमोच्छ्वासः ।

कदाचित् सुरतखेदसुप्तयोस्तयोः स्वप्ने विसगुणनिगडितपादो हंसः कश्चिददृश्यत अबुध्येताञ्चोभौ । अथ तस्य राजपुत्रस्य रजतशृङ्खलानिगडितं चरणयुगलमालोक्य किमेतदिति परित्रासाकुला राजबाला उच्चैश्चक्रन्द, येन तत् सकलमिव कन्यान्तःपुरमग्निपरीतमिव पिशाचोपहतमिव वेपमानं किंकर्त्तव्यविमूढम् अगण्यमानरहस्यरक्षासमयमवनितलाहन्यमानगात्रम् आक्रन्दविदीर्य्यमाणकण्ठमश्रुप्लुतकपोलमाकुलो बभूव । तुमुले च अस्मिन् समये अबाधितप्रवेशाः किं किमिति सहसा उपसृत्य विविशुः अन्तःपुरचारिणः पुरुषाः । ददृशुश्च तदवस्थं राजकुमारम् । तत्प्रभावनिरुद्धनिग्रहसामर्थ्यास्तु ते सद्य एव तमर्थं चण्डवर्मणे निवेदयामासुः । सोऽपि कोपादागत्य निर्दहन्निव दहनगर्भया दृशा निशम्य जातप्रत्यभिज्ञः कथं स एवैषः मदनुजमरणनिमित्तभूतायाः पापाया बालचन्द्रिकायाः पत्युर्धनगर्वितस्य वैदेशिकवणिक्पुत्रस्य पुष्पोद्भवस्य मित्रं रूपाभिमानी कलाकोविदः न एकविधविप्रलम्भोपायपाटवावर्जितमूढपौरजनाध्यारोपितवितथदेवतानुभवः कपटधार्मिकः निगूढपापशीलश्चपलो ब्राह्मणब्रुवः । कथमिव एनम्

अनुरक्ता मादृशेष्वपि पुरुषसिंहेषु सावमाना पापेयमवन्तिसुन्दरी। पश्यतु पतिमद्यैव शूलाधिरूढमनार्य्यशीला कुलपांसनीति निर्भर्त्सयन् भीषणभ्रुकुटिदूषितललाटः काल इव काललोहदण्डकर्कशेन बाहुदण्डेन अवलम्ब्य हस्ताम्बुजे रेखाम्बुजरथाङ्गलाञ्छने राजपुत्रं सरभसमाचकर्ष। स तु स्वभावधीरः सहिष्णुतैकप्रतिक्रियां दैवीमिव ताम् आपदमवधार्य्य स्मर तस्या हंसगामिनि! हंसकथायाः, सहस्व वासु! मासद्वयम् इति प्राणत्यागरागिणीं प्राणसमां समाश्वास्य रिपुवश्यतामगात्।

अथ विदितवार्त्तावार्त्तौ महादेवीमालवेन्द्रौ जामातरमाकारपक्षपातिनौ प्राणत्यागोपन्यासेन शत्रुणा जिघांस्यमानं ररक्षतुः। न तु शेकतुः तमप्रभुत्वादुत्तारयितुमापदः। स किल चण्डशीलश्चण्डवर्म्मा सर्वमुदन्तजातं राजराजगिरौ तपस्यते दर्पसाराय सन्दिश्य सर्वमेव पुष्पोद्भवपरिजनं सर्वस्वहरणपूर्वकं सद्य एव बन्धने निक्षिप्य कृत्वा च राजपुत्रं मृगराजशावकमिव दारुपञ्जरनिबद्धं अवधूतदुहितृप्रार्थनस्य अङ्गराजस्य उन्मूलनाय अङ्गानभियास्यन् अनन्यविश्वासान्निनाय रुरोध च बलभरदत्तकम्पश्चम्पाम्। चम्पेश्वरोऽपि सिंहवर्म्मा सिंह इव असह्यविक्रमः प्राकारं भित्त्वा महता बलसमुदायेन निर्गत्य स्वप्राहितदूतगणाहूतानां साहाय्यदानाय अतिसत्वरमापततां राज्ञामचिरभाविन्यपि सन्निधौ अदत्तापेक्षः साक्षादिवावलेपो वपुष्मान् प्रतिबलमाचक्राम। जगृहे च महति सम्प्रहारे अतिमानुषप्राणबलेन चण्डवर्म्मणा। स च तद्दुहितरि अम्बालिकायामतिमात्राभिलाषः प्राणैरेनं न व्ययूयुजत् परमनोनयत् बन्धनगृहम्। प्रजीगणच्च गणकैः अद्यैव निशान्ते राजबाला विवाह्या इति।

इत्थं गते च तस्मिन् कुवेराचलात् प्रतिनिवृत्य एणजङ्घो नाम कश्चिद् दूतः प्रभोर्दर्पसारस्य प्रतिसन्देशमावेदयत् "रे मूढ़! किमस्ति कन्यान्तःपुरदूषकेऽपि कश्चित् कृपावसरः? स्थविरः स राजा जराविमूढ़चित्तो दुहितृपक्षपाती यदेव किञ्चित् प्रलपति, त्वयापि किं तदनुमत्या स्थातव्यम्? अविलम्बितमेव तस्य कामोन्मत्तस्य चित्रवधवार्त्ताप्रेषणेन अस्माकं श्रोत्रोत्सवो विधेयः, सा च दुष्टकन्या सहानुजेन कीर्त्तिसारेण निगड़ितचरणा कारायां निरोद्धव्या" इति। तदाकर्ण्य प्रातरेव राजभवनद्वारे तं कुमारीपुरदूषकम् अकृतविवाहस्य समुत्थाय चण्डपोतेन मातङ्गपतिना विमाथ्य तदधिरूढ़ एव शत्रुसाह्वाय्याय प्रत्यासीदतो राजन्यान् प्रतिग्रहीष्यामि इति समादिदेश पार्श्वचरान्।

अथ प्रत्यूष एव राजद्वारानीतस्य राजवाहनस्य अङ्घ्रियुगलममुच्यत रजतशृङ्खलया। सा च काचित् अप्सरोरूपिणी भूत्वा प्राञ्जलिर्व्यजिज्ञपत् "देव! कुरु कृपां मयि, अहमस्मि सोमरश्मिसम्भवा सुरतमञ्जरी नाम सुरसुन्दरी। एकदा मे नभसि नलिनलुब्धमुग्धकलहंसानुबद्धवक्त्रायाः तन्निवारणक्षोभविच्छिन्नविगलिता हारयष्टिर्हैमवते सरसि मन्दोदवी मन्नोन्मग्नस्य महर्षेर्मार्कण्डेयस्य मस्तके समपतत्। पातितश्च कोऽपि तेन कोपितेन मयि शापः, 'पापे! भजस्व लोहजातिमजातचैतन्या सती' इति। स पुनः प्रसाद्यमानस्तत्पादपद्मद्वयस्य मासद्वयमात्रं सन्दानतामेत्य निस्तरणीयामिमाम् आपदमपरिक्षीणशक्तित्वञ्च इन्द्रियाणामकल्पयत्। तथाभूताञ्च मां कदाचित् ऐक्ष्वाकस्य राज्ञो वेगवतः पौत्रः पुत्रो मानसवेगस्य वीरशेखरो नाम विद्याधरः शङ्करगिरौ समध्यगमत्। अथासौ पितृप्रयुक्ते वैरे वर्त्तमाने विद्याधरचक्र-

वर्त्तिनि नरवाहनदत्ते निराश: तदपकारक्षमोऽयमिति तपस्यता दर्पसारेण समसृज्यत। प्रतिश्रुतञ्च तेन अस्मै स्वसुः अवन्तिसुन्दर्य्या दानम्।

एकदा मनोरथप्रियाम् अवन्तिसुन्दरीं दिदृक्षुरसौ कामपरवशः तत्कुमारीपुरमुपेत्य अन्तरितस्तिरस्करिण्या विद्यया तां त्वदङ्गोपाश्रयां सुरतखेदखिन्नगात्रीं ददर्श। स तु कुपितोऽपि त्वदनुभावप्रतिबद्धनिग्रहाध्यवसायः पाण्डुलोहशृङ्खलमय्या मया तव पादपद्मयुगलं निगड़यित्वा सकोपमपासरत्। अवसितश्च ममाद्य शापः, प्रसीद, किमिदानीं तव करणीयमिति प्रणिपतन्तीं तां स राजपुत्र वार्त्तया अनया मत्प्राणसमां समाश्वासय इति व्यादिश्य व्यसर्जयत्।

अस्मिन्नेव क्षणे हतो हतश्चण्डवर्मा केनचित् दुष्करकर्मकारिणा तस्करेण एकनखरप्रहारेण राजमन्दिरोद्देशश्च शवशतमयमापादयन् अचकितगतिः असौ विहरतीति वाचः समुदचरन्। तदाकर्ण्य राजवाहनस्तमेव मत्तहस्तिनमधिरुह्य सवेगं राजभवनमुपेत्य गम्भीरेण स्वरेण समभ्यधात्। "कः स महापुरुषः येनैतत् मानुषमात्रदुष्करं महत् कर्म अनुष्ठितम्। आगच्छतु स मया सह इमं मत्तहस्तिनमारोहतु। अभयमेव मदुपकण्ठवर्त्तिनो देवदानवैरपि विगृह्यमाणस्य" इति। निशम्य एतत् सञ्जातहर्षं तं पुमांसं कृताञ्जलिमारोहन्तं कुञ्जराधिपं, निवर्ण्य हर्षोत्फुल्लदृष्टिः अहो! प्रियवयस्यो मे अपहारवर्मेति पश्चात् निषीदतोऽस्य बाहुदण्डयुगलमुभयभुजमूलप्रवेशितमग्रेऽवलम्ब्य स्वमङ्गमालिङ्गयामास पर्य्यवेष्टयच्च स्वयं पृष्ठतो चालिताभ्यां बाहुभ्याम्।

अनन्तरञ्च अपहारवर्मा विविधप्रहरणजातमुपयुञ्जानः प्रतिबलवीरान् बहुप्रकारयोधिनः क्षितौ विचिक्षेप ददर्श च

क्षणेन तदपि सैन्यमन्येन समन्ततोऽभिमुखमभिधावता सैन्यनिचयेन परिच्छिन्नम्। ततश्च कश्चित् परमसौम्याकृतिः इषुवर्षेण रिपुकुलमभिवर्षन् प्रजविना गजेन सन्निकृष्य पूर्वपरिचयदानप्रत्ययादयमेव स देवो राजवाहन इति प्रणम्य अपहारवर्मणि निविष्टदृष्टिः आचष्ट वयस्य! त्वदादिष्टेन मार्गेण उपस्थापितमेतत् अङ्गराजसाहाय्यदानाय उपस्थितं राजन्यकम्, अरिबलञ्च विहतविध्वस्तं स्त्रीबालहार्य्यशस्त्रं वर्त्तते, किमन्यत् करणीयम् इति। हृष्टस्तु व्याजहार अपहारवर्मा देव! दृष्टिदानेन अनुगृह्यतामयमाज्ञाकरः। सोऽयमपि अहमेवामुना रूपेण धनमित्राख्यया च अन्तरितो मन्तव्यः। स एव अद्य निर्गमय्य बन्धनात् अङ्गराजम् अस्मत्पक्षीयेण अमुना च राजन्यकेन सह एकान्ते सुखोपविष्टं देवमुपतिष्ठतु यदि न दोष इति। देवोऽपि यथा ते रोचते इति तथा आभाष्य क्वचित् गङ्गातरङ्गपवनशीतले महीरुहतले द्विरदादवतीर्य्य प्रथमसमवतीर्णेन अपहारवर्मणा स्वहस्तसत्वरसमीकृते भागीरथीपुलिनदेशे सुखं निषसाद। तथा निषण्णञ्च तम् उपहारवर्मार्थपालप्रमतिमित्रगुप्तमन्त्रगुप्तविश्रुतैः मैथिलेन च प्रहारवर्मणा काशीभर्त्रा च कामपालेन चम्पेश्वरेण सिंहवर्मणा च सह समुपेत्य धनमित्रः प्रणिपपात। सोऽपि सहर्षमभ्युत्थितः कथं समस्त एवैष: मित्रगणः समागतः को नाम अयमभ्युदय इति कृतयथोचितोपचारान् गाढं परिरेभे काशीपतिमैथिलाङ्गराजांश्च सुहृन्निवेदितान् पितृवत् अपश्यत्। तैश्च हर्षकम्पितपलितं सवेगमुपगूढः परमभ्यनन्दत्। ततः प्रवृत्तासु प्रीतिसंकथासु प्रियवयस्यगणानुयुक्तः स्वस्य सोमदत्तपुष्पोद्भवयोश्च चरितमनुवर्ण्य सुहृदां वृत्तान्तं क्रमेण

श्रोतुं कृतप्रसङ्गः तान् क्रमेण अपृच्छत्। तेषु प्रथममाह स्म किल अपहारवर्मा।

इति उत्तरखण्डे प्रथमोच्छ्वासः।

अथ द्वितीयोच्छ्वासः।

अपहारवर्मचरितम्।

देव! त्वयि पातालमवतीर्णे त्वदन्वेषणार्थं सुहृत्सु इतस्ततः प्रस्थितेषु अहमपि प्रस्थितः कदाचित् अङ्गेषु बहिः चम्पायाः कश्चित् महामुनिरस्तीति लोकवादादवगम्य तस्मात् भवदुद्देशं जिज्ञासुः तत्समीपमगमम्। अदर्शञ्च कमपि मलिनकान्तिं तापसम्। अप्राक्षञ्च तं क्वासौ महर्षिरिति।

असौ निःश्वस्य अवादीत् भद्र! आसीदत्र महाप्रभावो मुनिः। एकदा काममञ्जरी नाम अत्रत्या काचिद् वाराङ्गना सनिर्वेदमुपेत्य चरणयोस्तस्य अपतत्। क्षणे च तस्मिन् तस्या मातृप्रभृतय आप्तवर्गाः समुपस्थिताः। स तु मुनिस्तां समाश्वास्य कारणमपृच्छत्। सा सलज्जविषादगौरवम् अब्रवीत् भगवन्! अहं श्रेयःसाधनाय भवत्पादमूलं प्रपन्ना इति। तस्यास्तु जननी कृताञ्जलिरभाषत भगवन्! वयं जात्या वेश्याः अस्याश्च वेश्याया मातुर्मे वेश्योचिताचरणानुशासनम् एनां प्रतीपयति अयञ्चेदृगाचारः आजन्मपरिमितेन धातुसाम्यकृता वर्णरूपमेधाजननेन आहारेण प्रतिपालनं पञ्चमात् वर्षादारभ्य क्रमेण कामशास्त्रशिक्षणं नृत्यगीतवाद्यनाट्यादिनानाविधासु विलासकलासु उपदेशः निखिलव्यापारेषु

सामान्यज्ञानं द्यूतादिक्रीडासु नैपुण्यविधानं विश्वस्तजनात् प्रथमसुरताभ्यासः उत्सवादिषु सुसज्जितायाः प्रेषणं सुलक्षणख्यापनं नागरिकपुरुषेषु रूपशीलचातुर्य्यादिप्रस्तावनं क्रमेण तरुणजनलक्ष्मीभूतायाः समधिकशुल्केन अवस्थापनं भावविलासदर्शनेन मत्तात् जनात् छलेन बह्वर्थग्रहणं निःस्वीकृतानां बहिष्करणम् अर्थदानाक्षमात् धर्माधिकरणे अभियोगेन अर्थादानम् इत्थं बहुधा युवजनवञ्चनम्। अस्याश्च युवजनानां विविधेन वाह्यव्यापारेण मनस्तोषणं न तु सङ्गेन, सत्यामपि प्रीतौ मातुःशासनेन तथाचरणमिति।

एवं स्थिते एषा हतभाग्या स्वधर्ममुल्लङ्घ्य क्वचित् आगन्तुके रूपमात्रधने विप्रकुमारे स्वेनैव धनेन समासक्ता मासमतिवाहितवती अर्थवन्तं कमपि न आदृतवती अस्माभिः अर्थागमविरहेण अवसद्यते एषा कुमतिर्न कल्याणीति निवारयन्त्यां मयि वनवासाय कोपात् प्रस्थिता इयं यदि न प्रत्यानीयते तदा सर्व एव स्वकुटुम्बवर्गः अनशनेन अत्रैव संस्थास्यत इत्यरोदीत्।

अथ तां वाराङ्गनां मुनिरब्रवीत् "भद्रे! वनवासोऽतिदुःखाकरः फलमस्य मोक्षः स्वर्गो वा आद्यस्तु प्रकृष्टज्ञानेन साध्यत्वात् प्रायेण दुःसम्पादनीयः द्वितीयस्तु सर्वस्यैव स्वधर्मानुष्ठायिनः सुलभः। तदशक्यादारम्भात् विरम्य स्वधर्ममनुसर इति। यदि भगवता मे प्रसादो न क्रियते तदा अहमग्निं प्रवेक्ष्यामि इति वादिनीं तां दृष्ट्वा तन्मातरमवदत् सम्प्रति गच्छ गृहं प्रतीक्षस्व कानिचित् दिनानि इयं सुकुमाराङ्गी अत्र स्थिता तपःक्लेशमशक्नुवती सोढुम्, अचिरेण एव पुनर्गृहाय यथा प्रतिगमिष्यति तथा प्रबोधप्रदानादिना करिष्यामि" इति।

ततस्तथेति तस्याः प्रतियाते स्वजने सा युवतिः तमृषि-मलघुभक्तिनर्मल्याहृतशरीरसंस्कारा तरुपोतकालबालपूरणैः देवार्चनकुसुमावचयनैः स्थानसम्मार्जनादिभिश्च शिवपूजार्थं गन्धमाल्यधूपदीपनृत्यगीतादिभिः एकान्ते धर्मार्थकामसम्ब-न्धिभिः आलापैरल्पेनैव कालेन तमृषिमन्वरञ्जयत्।

एकदा तं मुनिं रक्तं विलोक्य सा सस्मितम् अवादीत् मूढोऽयं लोकः यः सह धर्मेण अर्थकामौ गणयतीति। मुनिः अवोचत् वत्से! कथय केनांशेन अर्थकामातिशायी धर्मस्तव विदित इति। सा सलज्जम् अभाषत ब्रह्मन्! अस्मात् किल जनात् भगवतस्त्रिवर्गबलाबलज्ञानं नैव सम्भवति अथवा एषः अनुग्रहप्रकारो दास्याः तत् श्रूयतां धर्मो हि अर्थकामयोः प्रभवः, स तु तदनपेक्ष एव, अर्थः कामश्च धर्मेण बाध्यते, स तु तत्त्वदर्शनोपबृंहितः कथञ्चित् सेविताभ्यामाभ्यां न बाध्यते, बाधितोऽपि अल्पायासेनैव प्रतिसमाधीयते। तथाहि भवानी-पतेः मुनिपत्नीसहस्रसंदूषणेन, पितामहस्य तिलोत्तमाभिलाषेण, विष्णोः व्रजाङ्गनाविहारेण, प्रजापतेः स्वदुहितरि प्रणयेन, देवराजस्य गुरुदाराभिगमनेन, चन्द्रमसो गुरुपत्नीहरणेन, सूर्य्यस्य वड़वालङ्घनेन, अनिलस्य अञ्जनागमनेन, बृहस्पते-र्वथ्यभार्य्याभिसरणेन, पराशरस्य योजनगन्धागमनेन, व्यासस्य भ्रातृदारसङ्गत्या, अत्रेः मृगीसमागमेन च समुत्पन्नं धर्म-पीड़नमचिरेणैव अग्निपतितम् इन्धनमिव दह्यते। देवा-नाञ्च तेषु तेषु कार्य्येषु असुरविप्रलम्भनानि ज्ञानप्रभावात् न धर्मं पीड़यन्ति तत् मन्ये धर्मो न अर्थकामयोः समानः प्रत्युत तदतिशायीति।

श्रुत्वैतदृषिः उद्दीप्तरागोऽब्रवीत् अयि विलासिनि! साधु उक्तं त्वया तत्त्वदर्शिषु अधर्मो न स्थानमाप्नोतीति, परम् आज-

न्मनः अर्थकामयोः अनभिज्ञा वयं तदाचक्ष्व किं स्वरूपावेतौ किं फलौ किं परिवारौ कथं वा ज्ञेयौ इति। सा अवोचत् ब्रह्मन्! अर्थः तावत् अर्जनवर्द्धनरक्षणात्मकः कृषिपाशुपाल्य-वाणिज्यसन्धिविग्रहादिपरिवारः तीर्थप्रतिपादनफलश्च। कामश्च विषयातिसक्तचेतसोः स्त्रीपुंसयोर्निरतिशयसुखस्पर्शविशेषः परि-वारस्त्वस्य यावदिह रम्यमुज्ज्वलञ्च, फलं पुनः परमाह्लादनं परस्परविमर्दजन्म। एतदर्थमेव जनाः कष्टानि तपांसि महान्ति दानानि युद्धानि समुद्रलङ्घनादीनि समाचरन्ति इति।

निशम्यैतत् स मुनिः स्वनियममनादृत्य तस्यां प्रासजत्। सा तु अतिप्रमत्तं तं प्रवहणेन आरोप्य राजमार्गेण स्वभवन-मनैषीत्। अघोषयच्च श्वः कामोत्सव इति। परेद्युश्च तं मुनिं कामिजनवत् सुसज्जितं नितान्तरक्तं उत्सवसमाजं नीत्वा युवतिशतवृतस्य राज्ञः पुरतः समुपतस्थे। तेन च हसता भगवता सह निषीद इति समादिष्टा सविभ्रमकृत-प्रणामा निषसाद। तत्र काचित् युवतिरुत्थाय कृताञ्जलि-रभाषत "देव! जिताहमनया, अद्य प्रभृति अस्या दासी संवृत्तास्मि" इति राजानं प्रणनाम। अभूच्च सविस्मयं महान् कोलाहलः। ततश्च हृष्टेन राज्ञा सत्कृता सा वाराङ्गनाभिः पौरैश्च प्रशस्यमाना तमृषिमभाषत। "भगवन्! अयमञ्जलिः चिरमनुगृहीतोऽयं दासजनः, स्वार्थं इदानीमनुष्ठेयः" इति। स तु नितरामनुरक्तोऽशनिहत इव उद्भ्राम्य अब्रवीत् "प्रिये! किमेतत्? कुतस्ते एतादृशीदासीन्यं क्व गतस्ते मय्यनुराग इति। सा सस्मितम् अवोचत्। ब्रह्मन्! यया अद्य राजसमीपे मत्तः पराजयोऽभ्युपेतः, तस्या मम च क्वचित् सङ्घर्षे "मरीचिमावर्जित-वतीव श्लाघसे" इति तया साधिक्षेपमुक्तास्मि, दास्यपणबन्धनेन अस्मिन् अर्थे प्रावर्त्तिषि, सिद्धार्था च अस्मि भवत्प्रसादात्:" इति।

इत्थमवधूतः तया स मुनिः कृतानुशयः शून्यवत् न्यवर्त्तिष्ट। यस्तयैवं कृतः, तमेव मां मन्यस्व, तद् यावत् अचिरादेव त्वदर्थ-साधनक्षमो भवितुं यते, अस्यामेव पुर्य्यां तावद् वस इति।

अस्मिन्नेवान्तरे रविः अस्तमगात्। कृतसन्ध्योपासनश्च तं मुनिमनुमान्य तत्रैव कथञ्चित् नीतरात्रिः प्रभाते नगराय प्रातिष्ठे। अपश्यञ्च नगरसविधे रक्ताशोकतरुतले निषण्णम् अतिविरूपं विषादपूर्णं कमपि क्षपणकम्। अप्राक्षञ्च तमन्तिकोपविष्टः तस्य आधिकारणम्। सोऽब्रवीत् "सौम्य! अहमस्यां चम्पायां निधिपालितनामकस्य श्रेष्ठिनो ज्येष्ठसूनु-र्वसुपालितो नाम वैरूप्यात् तु "विरूपकः" इति प्रसिद्धः। अन्यश्च अत्र सुन्दरक इति यथार्थनामा कलागुणैः समृद्धो वसुना जातिपुष्टोऽभूत्। रूपधनाभ्यां निमित्ताभ्यां तस्य मम च वैरं धूर्त्तैरुदपाद्यत। ते निरधारयन् रूपं धनं वा न पुंस्व-मूलम् अपि तु परमसुन्दरी नारी यं कामयते स एव पुमान् अतोयुवतिललामभूतया काममञ्जर्य्या यः प्रार्थ्यते स एव सुभग-पताकां लभतामिति। आवाञ्च तथा इति तस्यै दूतं प्राहिणुव, आगतायाश्च तस्याः स्मरोन्मादहेतुरहमेवासम्। सुभगेन च मया सा स्वधनजीवनयोरीश्वरीकृता, तया च अहं कृतः कौपीनशेषः। ततश्च लोकोपहास्यतामित्य इह जैनायतने केनचित् जैनेन समुपदिष्टमोक्षवर्त्मा सुकर एष वेशो वेश-विनिर्गतानामिति जातवैराग्यः तदपि कौपीनमत्यजम्। मम एतत् निन्द्यवेशं निरयफलं विप्रलम्भप्रायमधर्मवर्त्म धर्मवत् समाचरणीयमिति प्रत्याकलयन् विविक्तमेतदासाद्य दुःखेन रोदिमि इति।

श्रुत्वा चैतत् तिष्ठ कञ्चित् कालं यथा असौ वेश्या त्वां निज-धनेन योजयिष्यति तथा यतिष्ये इति तमाभाष्य प्रस्थितोऽहं

नगरमाविशन्नेव लोकवादात् धूर्त्तसङ्कुलपूर्णं पुरमिति विदित्वा अर्थानां नश्वरत्वं प्रदर्श्य प्रकृतिस्थान् अमून् विधास्यन् तस्करवृत्तौ मतिमाधाय द्यूतसमाजमगमम्। तैश्च सङ्गत्य तेषां द्यूतक्रीड़ासु नानाविधं कौशलं विदित्वा क्वचित् अनभिज्ञे कितवे प्राहसम्। प्रतिकितवस्तु सकोपं रक्तचक्षुर्मामभिवीच्य "शिक्षयसि रे! द्यूतकर्म हास्यव्याजेन, आस्तामयमशिक्षितो वराकस्त्वयैव तावत् विचक्षणेन देविष्यामि" इति अभिधाय द्यूताध्यक्षानुमत्या मया सह देवितुमासजत्। मया च षोड़शसहस्राणि दीनाराणां तस्मात् जित्वा अर्द्धं द्यूताध्यक्षाय सभ्येभ्यश्च दत्त्वा उदतिष्ठम्। सर्वे च तत्रत्याः सहर्षं मां प्रशशंसुः। द्यूताध्यक्षानुरोधात् च तदहः तदगारे विविधमभ्यवहरन् स्थितोऽस्मि। यन्मूलश्च मे द्यूतावतारः, स मे विमर्दको नाम विश्वास्यतरं द्वितीयं हृदयमासीत्। तन्मुखेन च सर्वमेव नगरवृत्तान्तमवगम्य तमिस्रायां निर्गत्य तस्करोचितविविधोपकरणयुक्तः कस्यचित् लुब्धेश्वरस्य गेहे सन्धिं छित्त्वा प्रभूतं धनमादाय निर्गच्छन् घोरान्धकारसमावृतायां राजवीथ्यां झटिति शतह्रदासम्पातमिव क्षणमालोकमलक्षयम्। अथासौ नगरदेवता इव नगरमोषरोषिता निःसम्बाधवेलायां निःसृता काचिद् युवतिः सर्वालङ्कारभूषिता सन्निकृष्टा आसीत्। कासि वासु! क्व यासीति मया सदयमुक्ता सत्रासगद्गदमगदत् आर्य्य! पुर्य्यस्यां कुवेरदत्तो नाम वसति वैश्यश्रेष्ठः। तस्य अहं कन्या। मां जातमात्रां धनमित्रनाम्ने अपत्याय कस्मैचित् धनिकपुत्राय भार्य्यात्वेन प्रतिज्ञातवान् मे पिता। स तु धनमित्रः पित्रोरन्ते अत्युदारतया स्वधनैः क्रीत्वैवार्थिवर्गात् दारिद्र्यं दरिद्रति सति उदारक इति प्रीतलोकाधिरोपितापरश्लाघ्यनामनि च मां तरुणीभूता

वरयति एव अधन इति अदत्त्वा अर्थपतिनाम्ने अपरस्मै यथार्थनाम्ने सार्थवाहाय पुनर्दित्सति पिता। तदमङ्गलस्य अद्य प्रभाते भावित्वात् प्रागेव प्रियतमदत्तसङ्केता वञ्चितस्वजना निर्गत्य बाल्याभ्यस्तेन वर्त्मना तद्गृहमभिसरामि, तन्मां मुञ्च, गृहाण एतदलङ्कारजातमिति उन्मुच्य मह्यम् अर्पितवती सदयमब्रवं ताम् एहि साध्वि! नयेयं त्वां त्वत्-प्रियतमावासमिति त्रिचतुराणि पदानि अगच्छम्।

अत्रान्तरे सहसा नागरिकबलं दीपिकालोकध्वस्ततिमिरमनल्पं यष्टिकृपाणपाणि समापतत्। कम्पमानां कन्यकामवदं भद्रे! मा भैषीः अस्ति अयम् असिद्वितीयो बाहुः। परं त्वदर्थे मृदुरयमुपाय उद्भावितः, अहं सर्पदष्ट इव शये, त्वया अमी वाच्याः भद्राः! निशि वयमिमां पुरीं प्रविष्टाः, ममैष पतिर्भुजङ्गदष्टः, यदि वः कश्चित् मन्त्रवित् कृपालुः एनं जीवयेत् तदाहमनाथा जीवामीति। सापि बाला उपायान्तरमपश्यन्ती रुदती तथैवान्वतिष्ठत्। तेषु कश्चित् विषवैद्याभिमानी मां निर्वर्ण्य मुद्रातन्त्रादिभिरुपायैः उपक्रम्य अकृतार्थः, गत एवायं कालदष्टः, शुचा अलं वासु! श्वोऽग्निसात् करिष्यते कोऽतिवर्त्तते दैवमिति सहेतरैः प्रायात्।

अहञ्च उत्थितः उदारकाय तां नीत्वा अवोचं भद्र! अहमस्मि कश्चित् तस्करः त्वद्गतेन मनसा त्वामभिसरन्तीमिनामन्तरे प्राप्य त्वत्समीपमुपानैषम् इदञ्चास्याः अलङ्कारजातमिति तत् सर्वमर्पितवान्। स च तदादाय लज्जाहर्षसम्भ्रमसमन्वितः प्राब्रवीत् आर्य्य! नाहं किमपि वक्तुं जानामि यच्च त्वया कृतं तस्य निष्क्रयो नास्ति, न एतादृशं केनापि कृतपूर्वं नापि क्रियते न च करिष्यते, तदिदानीम् एताव-

इव वाच्यं यदद्य प्रभृति भर्त्तव्योऽयं दासजन इति मम पादयोः अपतत्।

अहञ्चोत्थाप्य तं गाढ़माश्लिष्य अब्रवं भद्र! काद्य ते प्रतिपत्तिरिति। सोऽभ्यधत्त “सौम्य! न शक्नोमि चैनामद्य नगरे पित्रोः अनुज्ञया विना उपयम्य जीवितुम् अतोऽस्यामेव रजन्यां, देशमिमं त्यजामि अथवा कोवा अहं यथा तुभ्यं रोचते इति मयोक्तं स्वदेशो विदेशो वेति नेयं गणना विदग्धस्य, किन्तु बाला अनल्पसौकुमार्य्या इयं कष्टाः विघ्नबहुलाश्च कान्तारपथाः, ईदृशेन देशत्यागेन अनर्थकरेण प्रवासस्त्वयोः शैथिल्यमिव प्रतिभाति। तत् सहैव अनया अत्र नगरे सुखं वस्तव्यम्। एहि नयावेनां स्वमावासमिति तेन च अविचार्य्यैव अनुमोदमानेन सद्य एव तां स्वगृहं नीत्वा तयैव अपसर्पभूतया तत्पितृगृहे सर्वं द्रव्यजातं तदनन्तरमर्थपतिभवनं गत्वा तत्रत्यं सर्वस्वं चोरयित्वा स्वगृहं गत्वा शयनमाश्रितश्च।

ततश्च उदिते भगवति गभस्तिमालिनि मिहिरे उत्थाय आवां धौतवस्त्रौ प्रातःकृत्यमनुष्ठाय अस्मत्कर्मतुमुलं नगरमनुविचरन्तौ वरवधूगृहेषु कोलाहलमशृणवम्। अथ अर्थैः कुवेरदत्तमाश्वास्य तत् कन्याविवाहं मासावधिकमकल्पयत्। अत्रान्तरे धनमित्रमहमभिचयं सखे! चर्मरत्नभस्त्रिकां कल्पयित्वा एकान्ते राजानम् अङ्गराजमाचक्ष्व जानात्येव देवो महाधनस्य वसुमित्रस्य पुत्रं धनमित्रं मां मय्यर्थनाशात् दरिद्रे मदर्थमेव संवर्द्धितां कुलपालिकां नाम कन्यां तत्पिता कुवेरदत्तः अर्थपतये दित्सतीति ज्ञात्वा वैराग्यात् प्राणान् विहातुं जरद्वनं गत्वा कण्ठन्यस्तशस्त्रः केनापि कृपालुना जटाधरेण निवार्य्य एवमुक्तः किमिति अकार्य्यं क्रियते इति मयोक्तं लोकावमानसोदर्य्यात् दारिद्र्यात्। स पुनरब्रवीत्

मूढोऽसि, नान्यत् पापतमम् आत्मघातात् आत्मानमात्मनैव अनवसाद्योद्धरन्ति सन्तः सन्ति उपाया बहवो धनार्जनस्य न एकोऽपि छिन्नकण्ठप्रतिसन्धानस्य। मया मन्त्रबलेन एका चर्मरत्नभस्त्रिका लक्ष्मग्राहिणी अधिगता, तामिमां दयमानस्तुभ्यं ददामि, प्रतिगृहाण, मदन्यत्र चेयं वणिग्भ्यो वाराङ्गनाभ्यश्च दुग्धे। किन्तु यत्सकाशात् अन्यायापहृतं तत् तस्मै प्रत्यर्पणीयं न्यायार्जितन्तु देवब्राह्मणेभ्यो देयम्। ततश्चेयं देवता इव शुचौ देशे निवेश्य अर्च्यमाना प्रातः प्रातः सुवर्णपूर्णैव दृश्यते इति अस्याः कल्प इत्यभिधाय कृताञ्जलये मह्यम् एनां दत्त्वा अन्तर्दधे। इयञ्च रत्नभूता चर्मभस्त्रिका देवाय अनिवेद्य नोपजीव्या इति आनीता, तदत्र देवः प्रमाणमिति। राजा च नियतमेवं वक्ष्यति भद्र! प्रीतोऽस्मि, गच्छ यथेच्छमिमामुपभुङ्क्ष्वेति। भूयश्च ब्रूहि यथा न कश्चिदेनां न मुष्णाति तथानुगृह्यतामिति। सोऽवश्यं तदपि अभ्युपैष्यति। ततः स्वगृहमेत्य यथोक्तमर्घत्यागं कृत्वा दिने दिने पूर्यमाणांस्तेयलब्धै रर्थैरेनामापूर्य एनां प्रातः लोकाय दर्शयिष्यसि, ततः कुबेरदत्तस्तृणाय मत्वा अर्थपतिं कन्यकां स्वयमेव तुभ्यं प्रदास्यति। यदि कुपितोऽर्थपतिः अर्थगर्वात् अभियोक्ष्यते तमपि विविधैः उपायैः कौपीनावशेषं करिष्यावः। स्तेयञ्च चौर्यमनेनैव प्रच्छन्नं भविष्यतीति।

धनमित्रस्तथैव प्रहृष्टश्चान्वतिष्ठत्। तदहरेव मदादेशात् विमर्दकोऽर्थपतिसेवानियुक्तः तस्य उदारके वैरमवर्धयत्। अर्थलुब्धश्च कुबेरदत्तः धनमित्राय एव तनयां प्रादित्सत् प्रत्यबध्नात् च अर्थपतिः।

अत्रान्तरे काममञ्जर्याः कनीयसी स्वसा रागमञ्जरी मां कथमपि चकमे। अहञ्च तद्गुणाकृष्टः नितरां तदनुरक्तः

सञ्जातः। सा च गुणानुरागिणी नार्थाकाङ्क्षिण्येव मयि अनुरागमकरोत् परं तद्भगिनी काममञ्जरी माता च माधवसेना विना शुल्कं मत्प्रवेशं न्यवारयत्। अहन्तु काममञ्जर्य्या दासीं धर्मरचितां नाम अर्थेनावर्ज्य तन्मुखेन तया बन्धक्या पणबन्धमकरवं यथा चर्मरत्नं धनमित्रात् मुषित्वा मया तुभ्यं देयमिति ततस्तस्यां तथेति प्रतिपन्नायां तथा तमर्थं सम्पाद्य रागमञ्जरीमग्रहीषम्। यस्याञ्च निशि चर्मरत्नस्तेयवादः, तस्याः प्रारम्भे मत्प्रणिधिर्विमर्दकोऽर्थपतिगृह्यो नाम भूत्वा धनमित्रं बहु अतर्जयत्। धनमित्रेणोक्तं भद्र! कस्तवार्थः यत् परस्यार्थे माम् आक्रोशसि किन्ते मयापकृतमिति। स भूयोऽपि तर्जयन्निव अब्रवीत् स एष धनगर्वो नाम यत् परस्य भार्य्यां शुल्कक्रीतां पुनस्तत्पितरौ द्रव्येण विलोभ्य स्वीकर्त्तुमिच्छसि ब्रवीषि च कस्तव अपकारो मत्कृत इति। ननु प्रतीतमेव एतत् विमर्दकोऽर्थपतेर्वहिश्चराः प्राणा इति अहं तदर्थं प्राणान् अपि न गणयामि ब्रह्महत्यामपि न गणयामि मम एकरात्रजागरप्रतीकारः तव एष चर्मरत्नाहङ्कारदाहज्वर इति तथा ब्रुवाणश्च पौरैः सामर्षं निवार्य्य ताड़ितो गतोऽभूत्।

धनमित्रेण च आर्त्तेन इव इयं वार्त्ता पार्थिवाय, प्रागेव निवेदिता। स च अर्थपतिमाहूय एकान्तेऽपृच्छत् अङ्ग! अस्ति कश्चिद् विमर्दको नाम तव?। तेन च मूढ़ात्मना अस्ति देव! परं मित्रमिति। अथ राज्ञोक्तं तेन किञ्चित् प्रयोजनमस्ति तमाह्वय, अथ स स्वगृहमेत्य नानास्थानेषु तमन्वेष्टुमारब्धः, न च कुत्रापि प्राप। कथं न लभ्यते स खलु तदहरेव मदादेशात् त्वदन्वेषणार्थम् उज्जयिनीं गतः। अर्थपतिस्तु तमदृष्ट्वा तत्कृतमपराधं स्वमेव मत्वा मोहाद्भयात्

वा प्रत्याख्याय पुनर्धनमित्रविभावितेन राज्ञा निगृह्य निगड़-बन्धनमनीयत।

तेषु च दिवसेषु कल्पोक्तेन विधिना चर्मरत्नं दोग्धुकामा काममञ्जरी पूर्वंदुग्धं चपणकीभूतं विरूपकं रहसि गत्वा ततोऽपहृतं सर्वमर्थं तस्मै प्रत्यर्पयामास। सोऽपि कथञ्चित् चपणकग्रहमोचितात्मा मया उपदिष्टोऽतिप्रीतः स्वधर्ममेव प्रत्यपद्यत। काममञ्जर्य्यपि अजिनरत्नदोहेच्छया स्वमभ्युदयं निःशेषम् अकरोत्।

अथ मदादिष्टो धनमित्रः पार्थिवं मिथो व्यजिज्ञपत् देव! वारमुख्या काममञ्जरी नितरां धनलुब्धा अद्य सर्वस्वं निरपेचं वितरति, तन्मन्ये मदीयचर्मरत्नलाभोऽस्य हेतुः, अस्याश्च तादृश एव कल्प इति पूर्वमुक्तं तदमुष्यामस्ति मे शङ्का इति। राजा तु सद्य एव तां तज्जननीं च समाजुहाव।

अहन्तु सविषादमिव रहसि तामकथयं आर्य्ये! नूनं सर्वस्वत्यागात् अतिप्रकाशात् आशङ्कनीयचर्मरत्नलाभासि, तद्वार्त्ताप्रश्नाय राज्ञा समाहूयसे पुनः पुनश्च आग्रहेण पृष्टया त्वया नियतमेव तदागतित्वेनाहमपदेश्यः ततश्च भावी मम चित्रवधः मृते च मयि न जोविष्यति एव ते भगिनी, त्वञ्च निःस्वीभूता, चर्मरत्नञ्च धनमित्रमेव भजिष्यति। तदियमापम् समन्ततोऽनर्थानुबन्धिनी, तदत्र उपायश्चिन्त्यताम् इति। तया तन्मात्रा च अश्रूणि विमुच्य उक्तम् अस्मद्वालिश्यात् निर्भिन्नं रहस्यं परमर्थपती तदयशो रूढ़ं तेन च अस्माभिः सङ्गतेन तदस्मभ्यं दत्तमिति अपदिश्य अलमात्मानं शोधयितुमिति माम् उक्त्वा राजान्तिकमगमताम्।

राज्ञा निर्बन्धेन पृष्टे च पुनः पुनः कर्णनासाच्छेदभीषिते तमेवार्थपतिं तदागतित्वेन प्रकटितवत्यौ। कुपितं राजानं

तस्य प्राणेषु दण्डयन्तं धनमित्रः प्राञ्जलिर्निषिध्य अब्रवीत् देव ! मौर्य्यदत्त एष वरः बणिजां ईदृशेषु अपराधेषु नास्य-सुभिरभियोगः, वरं हृतसर्वस्वो निर्वासनीय एष इति। तेन च राजा सन्तुतोष धनमित्रस्य लोकाः प्राशंसन्। अर्थपतिश्च कौपीनावशेषः सर्वजनसमक्षं निरवास्यत। तद्द्रव्याणाञ्च केनचिदंशेन निःस्वा काममञ्जरी धनमित्रानुरुद्धेन राज्ञा सानुकम्पमनुगृहीता। धनमित्रश्च शुभे दिने कुलपालिकां परिणीतवान्।

एवं सिद्धकामेन मया लुब्धसमृद्धवर्गस्तथा मुषितः यथा कपालपाणिः स्वैरेव धनैर्मद्दत्तैः समृद्धीकृतस्यार्थिवर्गस्य गृहेषु भिक्षार्थमभ्रमत्।

न हि अतिनिपुणोऽपि जनो नियतिमतिक्रमितुं शक्नोति। एकदा अहं सुरापानमत्तः रागमञ्जरीगृहात् शृगालिकया नाम तद्दास्या अनुगम्यमानो रजन्यां राजवीथ्यामटन् नागरिकबलैः तस्कर इति अभिहन्यमानः पाणिस्थितेन निस्त्रिंशेन द्विवान् निहत्य अवघूर्णमाणताम्रदृष्टिरपतम्। आगमञ्च ममाभ्यासं शृगालिका आर्त्तरवान् विसृजन्ती। आपदा तु मत्ततापहारिण्या सद्य एव बोधितो व्यचिन्तयम् अहो ! मोहोऽयं मम, प्रसृततरञ्च सख्यं मया सह धनमित्रस्य, मत्परिग्रहत्वञ्च रागमञ्जर्य्याः, मत्पापेन च तौ स्त्रो निग्राहयिष्येते तदत्र तादृक् उपायः कर्त्तव्यः यथा तौ न आपदमाप्नुतः, अहञ्चानर्थात् मोक्ष्ये इति विविच्य शृगालिकामब्रवम् अपेहि जरतिके ! या तामर्थलुब्धां दग्धगणिकां रागमञ्जरीम् अजिनरत्नमत्तेन शत्रुणा मे मित्रच्छद्मना धनमित्रेण सङ्गमितवती, सा हतासि, तस्य पापस्य चर्मरत्नमोषात् दुहितुश्च ते साराभरणापहारात् अहमद्य एभिर्धृतो जिहासामि प्राण-

निति सा तु परमधूर्त्ता साश्रुगद्गदं तान् रक्षिकपुरुषान् मम पुरतः सविनयमब्रवीत् भद्राः प्रतीक्षन्तां कञ्चित् कालं यावत् अस्मात् अस्मदीयं सर्वं मुषितमवगच्छेयमिति तथेति तैः प्रतिपन्ने मामासाद्य अवादीत् सौम्य! क्षमस्व अस्य दासीजनस्य एकमपराधम् अस्तु स त्वत्कलत्राभिमर्शी वैरास्पदं धनमित्रः, स्मरंस्तु चिरन्तनां परिचर्य्यामनुग्रहीतुमर्हसि दासीं रागमञ्जरीम्। तद् ब्रूहि क्व निहितमस्या भूषणजातमिति ततोऽहं दयमान इवाब्रवं भवतु मृत्युहस्तपतितस्य किं ममामुष्यां वैरानुबन्धेनेति कर्णे एव एनाम् अशिक्षयम् एवमेवं प्रतिपत्तव्यमिति। सा तु प्रतिपन्नार्था जीव वत्स! चिरमिति अभिधाय क्षणात् प्रासरत्। रक्षिभिश्चाहमनीये बन्धनगृहम्।

उत्तरेद्युः आगत्य दृप्ततरः सुभगमानी सुन्दरम्मन्यः युवा कान्तको नाम काराध्यक्षः किञ्चित् इव भर्त्सयित्वा मामभ्यधात् चेद्धनमित्रस्य अजिनरत्नं रागमञ्जरीभूषणजातञ्च प्रयच्छसि, द्रक्ष्यसि पारमष्टादशानां कारणानाम् अन्ते च मृत्युमुखमिति। मया तु ईषत् हसता अभिहितं यद्यपि दद्यामाजन्मनो मुषितमर्थजातं, न तु अर्थपतिदारापहारिणः शत्रोर्मे मित्रमुखस्य धनमित्रस्य चर्मरत्नप्रत्याशां पूरयेयमिति मे द्रढीयसी सन्धेति।

अथ कदाचित् दिनावसाने शृगालिका समेत्य सहर्षं माम् अब्रवीत् सौम्य! फलिता ते सुनीतिः। यथा त्वयादिष्टास्मि, तथा धनमित्रमित्याब्रवम् आर्य्य! तव एवमापन्नः सुहृत् इत्यवाच अहमद्य पानदोषात् बद्धः, त्वया तु निःशङ्कम् अद्यैव राजा विज्ञापनीयः, देव! देवप्रसादात् एव पुनरपि तत् अजिनरत्नमर्थपतिमुषितम् आसादितम्, अथ तु भर्त्ता रागमञ्जर्य्याः कश्चिदक्षधूर्त्तः कथञ्चित् मया सख्यमबध्नात्।

तत्सम्बन्धात् वस्त्राभरणादिना सन्तोष्य तद्भार्या रहसि मया प्रतिदिनमन्ववर्त्ति, तदसौ अशङ्किष्ट, कुपितश्च मम तत् अजिनरत्नं तस्याश्च आभरणजातममुष्णात्। साम्प्रतं भूयस्तेयाय भ्रमन्नगृह्यत नागरिकबलैः। आपन्नेन च तेन हृदत्यै रागमञ्जरीपरिचारिकायै पूर्वप्रणयानुवर्त्तिना तद्भूषणनिधानोद्देशः कथितः, ममापि चर्मरत्नं यथा प्रयच्छेत् तथा देवपादैरनुग्रहः कार्य्य इति तथा निवेदितश्च राजा मामसुभिरवियोज्य सान्त्वनेनैव स्वं ते दापयितुं यतिष्यते तन्नः पथ्यमिति। श्रुत्वैव त्वदनुभावप्रत्ययादवस्तेन तेन तत्तथैव सम्पादितम्। अथाहं रागमञ्जर्य्याः सकाशात् यथेप्सितानि वस्तूनि आदाय त्वदादिष्टेन मार्गेण राजदुहितुरम्बालिकाया धात्रीं माङ्गलिकीमनुरञ्जयन्ती तामिव संक्रमीकृत्य रागमञ्जर्य्याश्चाम्बालिकायाश्च सख्यमवर्द्धयम्। क्रमेण तत्समीपगतागतेन अहं तस्याः परं प्रसादपात्रमासम्। एकदा च तस्याः स्थानस्थितमपि कर्णकुवलयं स्रस्तमिति प्रतिसमादधती प्रमत्तेव भ्रंशयित्वा पुनरुत्क्षिप्य भूमेः तेन, केनापि कारणेन कन्यकान्तःपुरं प्रविष्टस्य कान्तकस्य उपरि पारावतत्रासनापदेशात् प्रहसन्ती प्रहृतवती। सोऽपि किञ्चिदुन्मुखः स्मयमानो मत्कर्मप्रहासितायाः राजदुहितुर्विलासप्रा‍ञ्माकारमात्माभिलाषमूलमिव यथा तर्कयेत् तथा मयापि संज्ञयैव किमपि चतुरमाचेष्टितम्। स तु कामपरवश इव कथं कथमपि कन्यकागारादपासरत्।

अथाहं सायं राजकन्याङ्गुरीयकमुद्रितां वासताम्बूलादिगर्भां पेटिकां रागमञ्जर्य्यै प्रेषितां नीत्वा कान्तकागारमगाम्। स च अगाधे प्रेमसागरे मग्नो नावमिव मामासाद्य परमहृष्यत्। अवस्थान्तराणि च राजकन्यायाः सुदारुणानि

वर्णयन्त्या मया स दुर्मतिः सुदूरम् उदमाद्यत। इत्यच्च सन्धु-च्चितकामाग्निरेकान्ते स मयोक्तः आर्य्य! मम प्रतिवेशी कश्चित् सामुद्रिकः तव सुलक्षणानि दृष्ट्वा मामेकान्तेऽवदत् यथा राज्यमिदं कान्तकस्य हस्ते पतिष्यतीति। तदनुरूपञ्च राजकन्या त्वां कामयते तदेकापत्यश्च राजा तया सङ्गतञ्च त्वामुपलभ्य कुपितोऽपि नोच्छेत्स्यति प्रत्युत ग्राहयिष्यत्येव तुभ्यं राज्यं तदेवमर्थोऽर्थान्तरानुबन्धो कथं न अनुष्ठीयते, यदि कुमारीपुरप्रवेशाभ्युपायं नावबुध्यसे, ननु काराभित्तेः व्यामत्रयमन्तरालमारामप्राकारस्य केनचित् निपुणेन तस्करेण तावतीं सुरङ्गां कारयित्वा प्रविष्टस्य उपवनं तवोपरि अस्म-दायत्तैव रक्षा। रक्ततरश्च तस्याः परिजनो रहस्यं न भेत्स्यतीति।

सोऽब्रवीत् भद्रे! साधूक्तम् अस्ति कश्चित् तस्करः खनन-कर्मणि सुनिपुणः, स चेत् लब्धः क्षणेन एतत् कर्म साधयिष्य-तीति, कोऽसौ कथं न लभ्यते इति मयोक्ते स येन तद्धनमित्रस्य चमरत्नं मुषितं स इति त्वामेव निरदिक्षत्। यदि एवम् एहि त्वया अस्मिन् कर्मणि साधिते चित्रैरुपायैस्त्वामहं मोच-यिष्यामीति शपथम् कृत्वा तेन सह सन्धाय सिद्धेऽर्थे भूयोऽपि निगड़यित्वा चौरोऽयं सर्वथा उपक्रान्तोऽपि न तत् अजिनरत्नं दर्शयिष्यति, इति राज्ञे विज्ञाप्य चित्रमेनं घातयिष्यामि, तथा सति अर्थः सिद्ध्यति रहस्यश्च न भेत्स्यतीति मया उक्ते सोऽति-हृष्टः तथा इति प्रतिपद्य मामेव त्वत्प्रलोभने नियुज्य बहिरव-स्थितः, किमतःपरं विधेयं चिन्त्यतामिति।

प्रीतेन मया उक्तं मद्‌कृमल्पं तन्नय एव अत्र महान् आनय एनमिति। अथानीतोऽयं मन्मोचनाय शपथं कृतवान् अहञ्च रहस्यानिर्भेदाय। ततोऽहं छिन्नबन्धनः काराभित्तिकोणा-

दारभ्य उरगास्येन सुरङ्गां कृत्वा अचिन्तयं जिघांसुना एव अमुना मन्मोचनाय शपथः कृतः, तदमुं हत्वापि न दोषेण लिप्ये इति निष्पतत एव मे निगड़नाय प्रसार्य्यमाणपाणेस्तस्य पादेन उरसि प्रहृत्य पतितस्य तस्यैव क्षुरिकया शिरो न्यकृन्तम्। ततश्च शृगालिकामुखेन कन्यान्तःपुरसन्निवेशं ज्ञात्वा अमुतः किञ्चित् चोरयित्वा निवर्त्तिष्ये इति मनसि कृत्वा तदुपदर्शितक्रमेण प्रविश्य कन्यान्तःपुरं दुग्धफेननिभे पर्य्यङ्कतले विस्रब्धप्रसुप्तां शरदम्भोधरोत्सङ्गशायिनीमिव सौदामिनीं राजकन्याम् अपश्यम्।

दृष्ट्वैव कामवशश्चोरयितव्यनिष्पृहः तया एव तावत् चौर्य्यमाणहृदयः किंकर्त्तव्यविमूढ़ः क्षणं स्थित्वा व्यचिन्तयं चेदिमां नाप्नुयां न मृष्यति मां मदनः, तदत्र प्राप्तरूपमिति विविच्य तत्रत्यं फलकमेकमादाय मणिसमुद्गकात् वर्णवर्त्तिकामुद्धृत्य तथा शयानां तस्याश्च चरणलग्नम् आबद्धाञ्जलिं मामालिखमार्य्यांश्चेमाम्।

त्वामयमाबद्धाञ्जलि दासजनस्त्विममर्थमर्थयते।
स्वपिहि मया सह सुरतव्यतिकरखिन्नैव, मा मैवम्॥

ततश्च अङ्गुलीयकविनिमयं कृत्वा कथं कथमपि तस्मात् निर्गत्य सुरङ्गया पुनर्बन्धनागारमेत्य च तत्र बद्धस्य नागरिकवरस्य सिंहघोषनाम्नः तेषु तेषु दिनेषु मित्रत्वेनोपचरितस्य एवं मया हतः कान्तक इति रहस्यं निर्भिद्य लब्धव्यो मोच इत्युपदिश्य शृगालिकया सह निरगाम्। राजपथे च नागरिकपुरुषान् वञ्चयित्वा रागमञ्जरीगृहमेत्य चिरवियोगखिन्नां तामाश्वास्य नीत्वा च तां निशां प्रभाते पुनरुदारकेण सह समागच्छे।

अथ भगवन्तं मरीचिं पुनःप्राप्तप्रभावमुपगम्य तत्सकाशात्

त्वद्गतिमुपलेभे। सिंहघोषश्च कान्तकापचारं निर्भिद्य तत्-पदे प्रसन्नेन राज्ञा प्रतिष्ठापितः तेनैव सुरङ्गापथेन कन्यान्तःपुरं मां पुनरनयत्। समगंसि चाहं शृगालिकामुखविदितवार्त्ता-नुरक्तया राजदुहित्रा। अत्रान्तरे चण्डवर्मा सिंहवर्मणावधू-तदुहितृप्रार्थनः कुपितः चम्पामवारुणत्। अजयच्च सिंहव-र्माणं बलेन। अम्बालिकाञ्च बलात् स्वशिविरं नीत्वा उषान्ते विवाह इति कौतुकमबध्नाच्च। अहञ्च धनमित्रमवोचं सखे! समापतितमङ्गनाथसहायं राजन्यबलं सुगूढं सम्भूय पौरवृद्धैः तदुपावर्त्तय ततश्च क्षत्त्रशिरसमेव शत्रुं द्रक्ष्यसीति तथाच तेनाभ्युपगते अहमस्य भवनमलक्ष्यशस्त्रः प्रविश्य अम्बालिका-पाणिम् अग्नौ साक्षिणि आदित्समानस्य बाहुदण्डमाकृष्य छुरिकया उरसि प्रहृत्य अन्यांश्च कतिपयान् तत्सहायान् निहत्य हतविध्वस्तं तद्गृहमनुविचरन् वेपमानमधुरगात्रीं प्रिया-माश्वास्य तदालिङ्गनसुखमनुबुभुक्षुस्तामादाय गर्भगृहमविशम् अभवञ्च तव नवाम्बुवाहगम्भीरस्वरेण अनुगृहीत इति।

श्रुत्वा स्मित्वा च राजपुत्रः कथं कार्कश्येन कर्णीसुत-मपि अतिक्रान्त इत्यभिधाय उपहारवर्माणं प्रति तद्वृत्तान्त-वर्णने समादिदेश।

इति द्वितीयोच्छ्वासः।

अथ तृतीयोच्छ्वासः।

उपहारवर्मचरितम्।

स प्रणम्य अभ्यधत्त देव! अहमेकदा पर्य्यटन् विदेहेषु क्वचिन्मठिकायां विश्रमितुमेत्य कामपि वृद्धतापसीमपश्यम्। तान्तु मद्दर्शनेनाश्रुमुखीमालोक्य किमेतदिति मया उक्ता सकरुणमब्रवीत् आयुष्मन्! मिथिलाधिपतिः प्रहारवर्मा नाम मगधराजस्य राजहंसस्य परं मित्रमासीत् तयोश्च महादेव्यौ वसुमती प्रियंवदे परस्परमप्रतिमं सख्यमादधाताम्। कदाचित् प्रथमगर्भाभिनन्दितां प्रियसखीं दिदृक्षुः प्रियंवदा वसुमतीं सह भर्त्रा पुष्पपुरमगमत्।

तस्मिन्नेव समये मालवेन मगधराजस्य महाजन्ये प्रवृत्ते मगधराजं दुर्लक्ष्यां गतिमापन्नमवगम्य मैथिलः कथञ्चित् प्राणितः स्वविषयं गच्छन् पथि ज्येष्ठस्य पुत्रैर्विकटवर्मप्रभृतिभिराक्रान्तं राज्यमुपलभ्य स्वस्रीयात् सुह्मपतेर्बलमादित्सुः अटवीपथमवगाहमानः लुब्धकलुप्तसर्वस्वोऽभूत्। अहञ्च कनीयसा तत्सुतेन हस्तवर्त्तिना वनचरशरपतनत्रस्ता वनमवगाह्य केनचित् शार्दूलेन आक्रान्ता निपतिता। मत्पाणिभ्रष्टश्च स बालः कस्यापि गोशवस्य क्रोड़मभ्यलीयत। सहसा तस्मिन् व्याघ्रे शवरशरेण निहते स बालकः शवरदारकैरपहृतः। अहञ्च मोहविह्वलः केनचित् पशुपालेन स्वकुटीरं नीत्वा सुस्थीकृता स्वभर्त्तुरन्तिकगमनाय यावत् यते तावत् मद्दुहिता केनापि यूना सह तमुद्देशमागता।

सा रुदती स्वहस्तगतस्य राजपुत्रस्य किरातहस्तगमनम् आत्मनश्च केनापि आरोग्यविधानं स्वस्थायाश्च पुनस्तेन उपयन्तु-

मिष्टाया निकृष्टजातिसंसर्गवैक्लव्यात् प्रत्याख्यानं तदुत्तमेण च अमुना निर्जने वने स्वशिर:कर्त्तनोद्यमं तेन यूना सहसा उपनीतेन तस्य दुरात्मनो हननम् आत्मनश्च उपयमनम् अकथयत्। स च पृष्टः मिथिलेन्द्रस्यैव कोऽपि सेवकः कारणविलम्बी तन्मार्गानुसारी विदितः। ततस्तेन सह आवां भर्तुरन्तिकमुपेत्य पुत्रयोर्वृत्तान्तेन तं राजानं प्रियंवदाञ्च नितरां व्यथयामासिव:। स च राजा दुर्दैवात् ज्येष्ठभ्रातृपुत्रैश्चिरं विग्रह्य बद्धः देवी च बन्धनं नीता। हतभाग्या अहं जीवितमपारयन्ती हातुं प्रव्रज्यामाश्रयम्। दुहिता तु मम अगत्या विकटवर्ममहिषीं कल्पसुन्दरीमशिश्रियत्। तौ चेत् राजसुतौ निर्बाधमजीविताम् इयता कालेन तव इमां वयोऽवस्थामाप्स्यताम्। तयोश्च सतोर्दायादा नरेन्द्रस्य न ईदृशीं दशां घटयेयुः इत्युक्त्वा प्रवृद्धवाष्पम् अरोदीत्।

तदाकर्ण्य अहमपि वाष्पमुत्सृजन् अभ्यधां मातः! समाश्वसिहि, यस्ते हस्तात् प्रच्युतो बालः, स केनचित् मुनिना लब्धः संवर्द्धितश्च वार्त्तेयं महती, किमनया सोऽहम्। मया च असौ विकटवर्मा कथमपि निहन्तुं शक्यः। माम् इहत्यः कश्चिदपि ईदृक्तया नो जानाति, पितरौ अपि न संविदाते, किमुत अन्ये तदेनमद्यमुपायेन साधयिष्यामि इति।

सा तु हृष्टा सरुदितं परिष्वज्य प्रस्नुतस्तनी सगद्गदमगदत् वत्स! चिरं जीव, अद्य सुप्रसन्नो विधिः अद्यैव प्रहारवर्मणि अधि विदेहा जाताः। अहो! महत् भाग्यं देव्याः प्रियंवदायाः इति अभिधाय सहर्षं स्नानभोजनादिना मामुपाचरत्। रात्रौ कटशय्यामधिश्रितो विना उपधिम् अयमर्थो न साध्यः स्त्रियश्चोपधीनां महत् क्षेत्रम्। अतोऽन्त:पुरवृत्तान्तमस्या अवगम्य तद्द्वारेण किञ्चिदाचरयिष्यामि इति चिन्तयतः

एव मे सा त्रियामा व्ययासीत् उदगाच्च भगवान् सहस्र-दीधितिः।

उत्थाय च मयि अवसितदिनमुखविधौ तां तापसीं मातः! विकटवर्मणः कच्चिदन्तःपुरवृत्तान्तमवगच्छसि? इति वदति एव काचिदङ्गना प्रत्यदृश्यत। ताम् आलोक्य सहर्षास्रं पुत्रि! पुष्करिके! पश्य भर्तृदारकम् अयमसौ अकृपया मया वने परित्यक्तः पुनरपि एवमधिगत इति वदन्तीं तां मे धात्रीं सा हर्षनिर्भरनिपीड़िता चिरं प्ररुद्य विलप्य सान्त्विता मया राजान्तःपुरवृत्तान्तमाचख्यौ। कुमार! काम-रूपेश्वरस्य कलिन्दवर्मणः कन्या कल्पसुन्दरी नाम कलासु रूपे च अप्सरसोऽपि अतिक्रान्ता पतिमभिभूय वर्त्तते, पतिस्तु बह्ववरोधोऽपि तदेकवल्लभ इति।

तदाकर्ण्य अहं तया एव अपसर्पभूतया राजमहिष्या भर्त्तरि द्वेषं क्रमेण कौशलेन सम्पाद्य आत्मनः प्रतिकृतिमभि-लिख्य मन्मात्रा तस्यै मत्तकाशिन्यै प्रहितवान्। सा तु चित्रीयमाणा तदवलोक्य ईदृशं सौन्दर्य्यं देवेऽपि कुसुम-सायके न सन्निधत्ते केन इदमालिखितमिति समाहृतवती दृष्ट्वा सा मम धात्री सस्मितम् अवादीत् "देवि! सदृशमाज्ञा-पयसि, भगवान् मकरकेतुः एव सुन्दर इति न शक्यते वक्तुं तद् यदि ईदृशः पुमान् स्यात् स किं लप्स्यते" इति। तयोक्तम् "अम्ब! किमुच्यते शरीरं जीवितं हृदयमिति सर्वमेतदनल्पम् अनर्हञ्च ततो न किञ्चित् लप्स्यते, न चेत् अयं विप्रलम्भः तदमुष्य दर्शनानुग्रहेण चक्षुश्चरितार्थं स्यात् तथा कार्य्यम्" इति। अन्यच्चातिगोप्यं कथयामि मम तातस्य राज्ञा प्रहार-वर्मणा परं सख्यमासीत् मातुश्च मे मानवत्या देव्या प्रियंवदा सखी आसीत् ताभ्यां पुनरजातापत्याभ्यां समयः कृतः,

आवयोः पुत्राय दुहितृमत्या दुहिता देया इति तातस्तु मां जातां प्रनष्टपुत्रा प्रियंवदा इति विकटवर्मणे दत्तवान्। अयन्तु निष्ठुरः कामोपचारेषु अविचक्षणः मृषावादी न रोचते मे भर्त्ता। परलोकभयञ्च ऐहिकेन अन्तरितम् अतोऽमुना यूना मामद्य श्वो वा समागमय इति। तदाकर्ण्य सा मदन्तिकमेत्य तत्सर्वं निवेद्य अतःपरं भर्त्तृदारकः प्रमाणमित्युक्त्वा विरराम।

ततोऽहं तन्मुखात् राजमन्दिरसंविभागं सम्यग्ज्ञात्वा तां पुष्करिकां कृतसङ्केतां राजमहिष्याः सन्निधौ संप्रेष्य निशायां शयनगतो व्यचिन्तयं सिद्धप्राय एवायमर्थः, किन्तु परदारपरामर्शात् धर्मव्यतिक्रमः स्यात् स च अर्थकामयोर्द्वयोरधिगमे नीतिं न बाधते, प्रत्युत पित्रोः उद्धारसम्पादनेन महान्तं धर्ममावहति, एतदाकर्ण्य देवो राजवाहनः सुहृदो वा किं वक्ष्यन्तीति चिन्तापर एव निद्रामभजे, दृष्टश्च स्वप्ने भगवान् भर्गः प्राह "सौम्य उपहारवर्मन्! मा अत्र संशयः कार्य्यः, त्वं मदंशः, असौ च मत्तकाशिनी सुरसरित्, अमूं कदाचित् गणपतिः जलक्रीड़ां कुर्वन् अतातरत्। सा तु सपत्नीतनयविहितां विलोड़नामसहमाना तमशपत्। एहि मर्त्त्यत्वमिति सोऽपि अहेतुकशापप्रदानात् कुपितः तां शशाप यथा इह बहुभोग्या तथा प्राप्यापि मानुष्यकमनेकसाधारणी भव इति। इत्थं प्रतिशप्ता सा सुदुःखिता मामेत्य सगद्गदमगदत् नाथ! भवच्चरणनिरताहं गजाननेन इत्थं शप्ता, तदाकर्ण्य सकृपेण मया उक्तं प्रिये! न अस्य शापोऽन्यथा भवेत्, परमहं त्वदनुग्रहार्थं द्विधा भूत्वा विकटवर्मोपहारवर्मरूपाभ्यां मर्त्त्यलोकेऽवतरिष्यामि। त्वं कामरूपेश्वरस्य कन्या कल्पसुन्दरी नाम भूत्वा व्यायमा मदंशेन विकटवर्मणा किञ्चित्-

काले सङ्गता ततस्तस्मिन् स्वमूर्त्तौ एव लयमुपगते उपहार-वर्मणा मत्कनिष्ठेन अंशेन साकं चिरं विविधसुखमनुभविष्यसि, तदयमर्थो भव्यो मा अत्र शङ्का कार्य्या" इति।

अहञ्च तत्क्षणं प्रतिबुद्धः कथञ्चित् तदहर्गमयित्वा समागतायां निशायां सञ्चरत्सु तिमिरेषु नीलनिवसनः खड्गपाणिः मातृनिर्दिष्टान्तःपुरसन्निवेशस्मरणेन सोत्साहं पूर्वसङ्केतितं माधवीलतामण्डपं प्रविश्य कान्तया सह समगंसि। कृतालिङ्गनश्च तां विशाललोचनाम् अनर्गलकलप्रलापिनीं यथाकामम् अरीरमम्। ततश्च मां निर्यान्तमालोक्य सा दीनानना सवाष्पमाचष्ट नाथ! यदि प्रयासि, प्रयातं मे जीवितं गणय, नय मामपि यथा ते रोचते, इति कृताञ्जलिं तामवादिषं प्रिये! कः पुमान् ईदृशीं कामिनीं न कामयते, यदि मयि अनुरागस्ते निश्चलः, तदाचर अविचारं मदुपदिष्टम्। दर्शय राज्ञे मच्चित्रपटम् आचक्ष्व च किमियमाकृतिः सौन्दर्य्यस्य परां कोटिमारूढ़ा न वा इति। वाढ़मिति स नियतं वक्ष्यति। पुनश्च ब्रूहि यदि एवम् अस्ति कापि तापसी नानादेश-भ्रमणेन लब्धवैदग्ध्या मन्मातृभूता, तया इदमालेख्यरूपं प्रदर्श्य अहमुक्ता "पुत्रि! अस्ति तादृङ्मन्त्रो येन त्वमुपोषिता पर्वणि विविक्तायां भूमौ पुरोहितैर्हुतमुक्ते हुताशने नक्तम् एकाकिनी शतं चन्दनसमिधः शतमगुरुकाष्ठानि, कर्पूरमुष्टीः पट्टवस्त्राणि च हुत्वा भविष्यसि एवमाकृतिः। ततः चालयिष्यसि घण्टां घण्टारवाहूतश्च भर्त्ता तुभ्यं सर्वं रहस्यमाख्याय निमीलिताक्षो यदि त्वामालिङ्गेत्, इयमाकृतिस्तमुपसंक्रामेत् त्वन्तु यथापुराकृतिरेव भविष्यसि यदि भवत्यै राज्ञे च एवं रोचेत तदा अविचारमिदमनुष्ठीयतां न अत्र विसंवाद-शङ्का कार्य्या" इति। अतो वपुषेदिदं तवाभिमतं सह सुहृद्भि-

मन्त्रिभिः पौरवर्गैश्च संमन्त्र्य तदनुमतेन कर्मणि अस्मिन् अभियुज्यताम् इति ।

स नियतमभ्युपैष्यति । ततश्च त्वं कृतकनर्मस्मिता विकटवर्माणं कर्णे एवम् आलपिष्यसि धूर्त्त! त्वमकृतज्ञः, मदनुग्रहलब्धेनापि रूपेण लोकलोचनोत्सवायमानेन मत्सपत्नीः अभिरमयिष्यसि, न अहमात्मविनाशाय वेतालोत्थापनमाचरेयम् इति श्रुत्वा इदं त्वद्वचः स यद् वदिष्यति तन्मह्यं ज्ञापयिष्यसि, साम्प्रतं मत्पदचिह्नानि च उपवने पुष्करिकया प्रमार्जय इति । सा तथा इति शास्त्रोपदेशमिव मदुक्तमादृत्य अत्यन्तरतरागेव कथमप्यन्तःपुरमगात् । अहमपि यथापूर्वं निर्गत्य स्वमावासं प्रत्ययासिषम् ।

अथ सा तथैव तमर्थमन्वतिष्ठत् । अतिष्ठच्च स दुर्मतिस्तन्मते । अभ्रमच्च पौरजानपदेषु इयमद्भुतायमाना वार्त्ता । वृहस्पतिप्रतिमबुद्धिभिरपि मन्त्रिभिः अनुमोदितं यदि एवं नान्यदतः परमस्ति किमपि अद्भुतम् अचिन्त्यो मणिमन्त्रौषधीनां प्रभाव इति प्रसृततरेषु लोकवादेषु प्राप्ते पर्वदिवसे प्रगाढ़ायां तिमिरनिपीड़ितायां प्रदोषवेलायाम् अन्तःपुरोद्यानात् उदगमत् महान् धूमसञ्चयः। क्षीराज्यदधितिलगौरसर्षपवसामांसरुधिराहुतीनां परिमलः पवनानुसारी दिशि दिशि। अथ प्रशान्ते च तस्मिन् धूमोद्गमे गृहोद्यानमहमगमम् आगमच्च सा गजगामिनी । आलिङ्ग्य मां सास्मितमभाषत धूर्त्त ! सिद्धं ते समीहितम् अवसितश्च पशुरसौ । अमुष्य उपप्रलोभनाय त्वदादिष्टया दिशा मया उक्तं कितव ! न साधयामि सौन्दर्य्यं त्वमेवं सुन्दरो भूत्वा अप्सरसामपि स्पृहणीयो भविष्यसि किमुत मानुषीणां मधुकर इव निसर्गचापलात् यत्र क्वचिदासज्जति भवादृशो जन इति तेन तु मे पादयोर्निपत्य अभिहितं

प्रिये! समस्त मत्कृतानि दुष्कृतानि मनसा अपि न अतःपरं चिन्तयेयम् अपरनारीः। त्वरस्व प्रकृते कर्म्मणि इति। एवमालपन्तीं तां समालिङ्ग्य पुनःपुनश्चुम्बित्वा इहैव कुरुवकगुल्मगर्भे तिष्ठ यावदहं साधयेयं कार्य्यमिति विसृज्य उपसृत्य च होमप्रदेशं घण्टामचालयम्। अकूजच्च सा तं जनं कृतान्तदूतीव प्राह्वयन्ती, आयासीच्च राजा तं देशम्। अगुरुचन्दनानि जुह्वतं मां दृष्ट्वा अङ्गापन्नमिव तं सविस्मयं विचार्य्य तिष्ठन्तमब्रवं ब्रूहि सत्यं भूयोऽपि भगवन्तं चित्रभानुं साक्षीकृत्य न चेदनेन रूपेण मत्सपत्नीः अभिरमयिष्यसि, ततस्त्वयि इदं रूपं संक्रामयेयमिति। स तदैव देव्या इव इयं नोपधिः इति सञ्जातप्रत्ययः शपथाय प्रावर्त्तत, ततः स्मित्वा पुनर्मयोक्तं कथय कानि ते रहस्यानि, तत्कथनान्ते च त्वत्स्वरूपभ्रंश इति।

सोऽब्रवीत् अस्ति वृद्धो मत्पितुः कनीयान् भ्राता प्रहारवर्म्मा, तं विषान्नेन व्यापाद्य अजीर्णदोषं ख्यापयेयमिति मन्त्रिभिः सह अध्यवसितम् अनुजाय विशालवर्म्मणे दण्डचक्रं पुण्ड्राभियोगाय दित्सितं पौरवृद्धः पाञ्चालिकः परिव्रातश्च सार्थवाहः खलतिनाम्नो यवनात् वज्रमेकं वसुन्धरामूल्यं लघीयसा मूल्येन लभ्यमिति ममैकान्तेऽमन्त्रयेताम्। गृहपतिश्च मम अन्तरङ्गभूतो जनपदमहत्तरः शतहलिः अलीकवादशीलमवलेपवन्तं दुष्टग्रामण्यमनन्तसीरं जनपदकोपेन घातयेयम् इति दण्डधरानुदारकर्म्मणि मत्प्रयोगात् नियोक्तुमभ्युपागमत्। इत्थमिदमचिरं प्रवृत्तं रहस्यम्। इत्याकर्ण्य तमहम् इयत् तवायुः उपपद्यस्व स्वकर्मोचितां गतिम् इति छुरिकया द्विधाकृत्य कृत्तमात्रं तस्मिन्नेव समाचिषि अजुहवम्, अभूच्चासौ भस्मसात्। अथ स्त्रीस्वभावविह्वलां प्राणवल्लभां समाश्वास्य हस्त-

किसलये गृहीत्वा गत्वा च तद्‌गृहम् आहूय च तदनुमत्या सर्वाणि अन्तःपुराणि सद्य एव सेवां दत्तवान्। ततो विस्मितान् तान् सर्वान् विसृज्य शय्यागृहे तया कान्तया सह प्रविश्य तामभिरमयन् क्षणमिव तां निशामनैषम्। अध्यगमञ्च तन्मुखात् राजकुलस्य शीलम्।

अथ उषसि स्नात्वा कृतमङ्गलो मन्त्रिभिः समागतः तान-वादिषम् आर्य्याः! रूपेणैव परिवृत्तो मम स्वभावः, य एष विषान्नेन हन्तुमिष्टः पिता मे, स मुक्त्वा स्वमेव राज्यं भूयोऽपि ग्राहयितव्यः। पितृवदस्मिन् शुश्रूषया एव वर्त्तामहे न हि अस्ति पितृवधात् पातकमिति भ्रातरं विशालवर्माणमाहूय उक्तं वत्स! न सुभिक्षाः साम्प्रतं पुण्ड्राः, ते उपद्रुता राष्ट्रं नः सुभिक्षमभिद्रवेयुः अतो न अद्य यात्रा कार्य्या इति नगरवृद्धौ अवादिषम् अल्पीयसा मूल्येन महार्हं वस्तु न क्रेतव्यम्, अनु-रूपेणैव मूल्येन क्रीयतामिति। शतहलिं च उक्तवान् योऽसौ अनन्तसीरः प्रहारवर्मणः पक्ष इति निनाशयिषितः, सोऽपि पितरि मे प्रकृतिस्थे किमिति नाश्येत तत् त्वयापि न अत्र संरम्भः कार्य्य इति।

ते च सर्वे सर्वमेतदाभिज्ञानिकमुपलभ्य स एवायमिति निश्चिन्वाना विस्मयमाना मां महादेवीञ्च प्रशंसन्तो मन्त्रबलानि च उद्घोषयन्तः बन्धनात् पितरौ मोचयित्वा स्वं राज्यं प्रत्यपा-दयन्। अहञ्च सर्वमिदं तया मे धात्र्या आचेष्टितं पितरौ अवगमय्य प्रहर्षकाष्ठाधिगतयोस्तयोः पादमूलमभजे। अभज्ये च यौवराज्यलक्ष्म्या तदनुज्ञातया। इत्थं सिद्धकामो देवपा-दविरहदुःखदुर्भगान् भोगान् उपभुञ्जानः भूयोऽस्य सिंह-वर्मणः लेख्यात् चण्डवर्मणः चम्पाभियोगमवगमय्य शत्रुबधो मित्ररक्षा च उभयमपि करणीयमिति अलघुना सैन्यचक्रेण

अभ्यसरम्। अभवञ्च भूमिस्तत्पादपद्मसाक्षात्कारानन्दराशेः इति।

श्रुत्वैतद्देवो राजवाहनः सस्मितमवादीत् पश्यत पारदारिकमुपधियुक्तमपि गुरुजनबन्धमोक्षहेतुतया दुष्टामित्रवधसाधनतया राज्यलाभमूलतया च पुष्कलौ अर्थधर्मौ असाधयत्। किं हि बुद्धिमद्भिः प्रयुक्तं न अभ्युपैति शोभामिति अर्थपालमुखे दृष्टिं निधाय ब्रवीतु भवान् आत्मीयं चरितमित्यादिदेश।

इति तृतीयोच्छ्वासः।

अथ चतुर्थोच्छ्वासः।

अर्थपालचरितम्।

सोऽब्रवीत् "देव! अहमपि भवदन्वेषणैककर्मा पर्य्यटन् कदाचित् काशीपुरीमेत्य मणिकर्णिकायामुपस्पृश्य भगवन्तमन्धकमथनमभिप्रणम्य प्रदक्षिणं कुर्वन् कमपि पुरुषमायामवन्तमाबध्यमानपरिकरं रुदितोच्छूनताम्रदृष्टिमपश्यम् अतर्कयञ्च कर्कशोऽयं पुरुषः कार्पण्यमिव वर्षति म्लानतारेण चक्षुषा। आरम्भश्च साहसमनुवदति नूनमसौ प्राणनिस्पृहः किमपि घोरव्यसनमूलं कृच्छ्रं प्रपित्सते इति अपृच्छमेनं भद्र! समारम्भोऽयं साहसमवगमयति न चेद् गोप्यं श्रोतुमिच्छामि। स मां सबहुमानं निर्वर्ण्य को दोषः श्रूयतामिति क्वचित् करवीरतले मया सह कथामकार्षीत्।

सौम्य! अहमस्मि पूर्वं कामचारो पूर्णभद्रो नाम। पिता

प्रयत्नसंवर्द्धितोऽपि दैवगत्या चौर्य्यवृत्तिः आसम्। अथ अस्यां काशीपुर्य्यां वैश्यश्रेष्ठस्य कस्यचित् गेहे चोरयित्वा अपहृतवस्तुना अभियाचितो बद्धः। बद्धे च मयि मृत्यु-विजयो नाम हिंसाविहारी मत्तगजः पश्यतः कामपालनाम्नः प्रधानामात्यस्य शासनात् मां प्रति महावेगेन समापतत् मया च निर्भयेण निर्भर्त्सितः भीतवत् न्यवर्त्तत। तदवलोक्य मन्त्री मामाहूय अवादीत् भद्र! मृत्युरेव अयं हिंसाविहारी गजेन्द्रः त्वया एवं निराकृतः, तत्प्रीतोऽस्मि ते, विरम अस्मात् अप-कर्मणः अद्यप्रभृति आर्य्यवृत्त्या मामनुवर्त्तस्व इति। यथा आज्ञापयसि इति मयोक्तः मित्रमिव मामनुगृह्य जातविश्रम्भेण मया एकदा पृष्टः स्वचरितमाचष्ट।

आसीत् कुसुमपुराधिपतेर्मन्त्री धर्मपालो नाम, तस्य पुत्रः सुमित्रो नाम पित्रेव समः प्रज्ञागुणेषु तस्यास्मि वैमात्रेयः कनीयान् भ्राताहम्। शैशवे दुर्वृत्तोऽहं तेनोपदिष्टोऽपि यदृच्छया दिक्षु भ्रमन् अस्यां वाराणस्यां समेत्य अस्याः पतेः चण्डसिंहस्य कन्यां कान्तिमतीं कथञ्चन चकमे सञ्जग्मे च। गूढं विहरता मया सा सञ्जातगर्भा पुत्रमेकमसूत अत्याचीच मृतजात इति। परिजनश्च अस्याः तं बालं क्रीड़ाशैलं शवरो च काचित् श्मशानं निनाय। रक्षिक-पुरुषभीतया तया अगत्या रहस्यनिर्भेदे कृते राजाज्ञया अहं श्मशानमुपनीय मातङ्गोद्यतेन खड्गेन प्राजिहीर्षि। दैवबलात् लूनबन्धनोऽहं तमसिम् आच्छिद्य तं मातङ्गम् अन्यांश्च कांश्चित् प्रहृत्य पलायमानो निराश्रयश्च भ्रमन् कयापि दिव्ययालिता उपस्थायिषि। सा मया कृताञ्जलिना का त्वं कथं मामनुगृह्णासि इति सादरमभिहिता अब्रवीत् आर्य्य! अहमस्मि तारावली नाम यक्षकन्या, अहमेकदा

वाराणस्याः प्रेतावासे कमपि रुदन्तं बालकं दृष्ट्वा आदाय स्नेहेन पित्रोः सकाशमनैषम्। अनैषीच्च तातो देवस्यालकेश्वरस्य आस्थानीम्। तेन देवेन अहमाहूय अभिहिता वत्से! बालेऽस्मिन् कीदृशः ते भाव इति। औरस इव अस्मिन् वत्सलता इति मयोक्ते स सत्यमाह वराकीति तन्मूलां महतीं कथामकरोत्। तत्र एतत् मया अवगतं त्वं मम जन्मान्तरीणः पतिः, तस्मिंश्च जन्मान्तरे शिशुरयं मद्गर्भजः, मम च विनयवती नाम या सपत्नी आसीत् तया असौ बालः स्नेहेनावर्द्धत। ततश्च तस्यां कान्तिमत्यवस्थायामद्य स बालः समुद्भूत्। एवं मृत्युमुखपरिभ्रष्टं देवान्मया उपलब्धं तं तस्यैव देवस्य आदेशात् वने तपस्यतो राजहंसस्य देव्यै वसुमत्यै तत्सुतस्य भाविचक्रवर्त्तिनो राजवाहनस्य परिचर्य्यार्थं समर्प्य गुरुभिरनुज्ञाता साम्प्रतं कृतान्तवलात् कृतान्तमुखपरिभ्रष्टस्य भवतः पादपद्मशुश्रूषार्थमागता अस्मि इति।

श्रुत्वा तां जननान्तरप्रियामसकृदाश्लिष्य सहर्षं तत्प्रभावरचिते महति मन्दिरे अहर्निशं भूमिदुर्लभान् भोगान् भुञ्जानः कदाचित् तामवादिषं प्रिये! प्रत्यपकारेण मत्प्राणद्रोहिणश्चण्डसिंहस्य वैरनिर्यातनसुखमनुबुभूषामि इति। तया सस्मितया उक्तम् एहि कान्त! कान्तिमतीदर्शनाय इति निशीथेऽहं राज्ञो वासगृहमनीयि। अहन्तु तत्शिरोभागवर्त्तिनीमसियष्टिमादाय तं नृपं प्रबोध्याब्रवम् अहमस्मि तव जामाता त्वदनुमतिमन्तरेण त्वत्कन्याभिमर्षी, तमपराधमनुवक्त्वा प्रमार्ष्टुमागत इति।

सोऽतिभीतो बद्धाञ्जलिरवदत् अहमेव मूढोऽपराधी यस्तव दुहितृसंसर्गानुग्राहिणो ग्रहग्रस्त इवोत्क्रान्तसीमा बधमादिशम्। आस्तां तावत् कान्तिमती, राज्यमिदं जीवि-

तच्च मम अद्यप्रभृति त्वदायत्तमिति। परेद्युश्च प्रकृतिमण्डल-माहूय यथाविधि कन्यां मह्यमदात्। तारावली च कान्ति-मत्यै तनयवार्त्तामश्रावयत्। इत्थमहं मन्त्रिपदापदेशं यौवरा-ज्यमनुभवन् सुखं विहरामि।

एवं गते स महाभागः कालेन क्षयरोगेण स्वर्गते श्वशुरे ज्यायसि च श्याले चण्डघोषनाम्नि स्त्रीषु अतिप्रसङ्गात् प्रागेव क्षयं गते पञ्चवर्षदेशीयं सिंहघोषाख्यं कुमारमभ्यषेचयत्। अवर्द्धयच्च यथाविधि तं स साधुः। अथ असौ यौवनोन्मत्तः कतिपयैर्दुर्मन्त्रिभिरित्थमग्राह्यत यथा तव अनेन स्वसा प्रसह्य बलात्कृता लम्पटेन, ततश्च प्रसुप्ते राजनि प्रहर्त्तुमुद्यतासि-रासीत्। तच्च देवज्येष्ठं विषेण हत्वा बालोऽयमसमर्थ इति त्वमद्यापि प्रकृतिविश्रम्भेण उपेक्षितः। तत् शीघ्रमेवामुमन्त-कपुरं नेतुमर्हति देव इति। स एवं दूषितोऽपि यक्षिणीप्र-भावात् नामुष्मिन् पापमाचरितुमशक्नत्।

अथ केनापि कारणेन यक्षिण्या विरहमुपलभ्य निर्भयो-ऽसौ यथापूर्वं राजकार्य्याणि कुर्वन्तं तं पूर्वसङ्केतितैः पुरु-षैरभिग्राह्य अबन्धयत् आदिशच्च तस्य मरणफलं नेत्रोत्पा-टनमिति। अतोऽहमेकान्ते यथेष्टमश्रु मुक्त्वा तस्य साधोः पुरः प्राणान् मुमुक्षुर्बध्नामि परिकरमिति।

मया अपि तत्पितृव्यसनमाकर्ण्य साश्रु अभिहितं सौम्य! किं गोपनेन यक्षकन्यया वसुमतीहस्ते यः समर्पितः पोतः, सोऽहमस्मि, तदत्र किं प्रतिपत्तव्यमिति वदति एव मयि, सहसा आशीविषः प्रत्यदृश्यत, तमहं मन्त्रबलेन संगृह्य पूर्ण-भद्रमवादिषं भद्र! सिद्धं नः समीहितम् अनेन पितरं नेत्रो-त्पाटनार्थमानीतं यदृच्छया पातितेन दंशयित्वा तथा विषं [illegible]भीयं यथा मृत इत्युदाप्येत। ततश्च पूर्णभद्रमुखेन मातरं

प्रबोध्य तया यद् यत् करणीयं, तत्तदुपदिश्य च घोषणास्थाने तिन्तिड़ीवृक्षमारुह्य गूढ़तनुरतिष्ठम्। तावन्मे पितरं तस्करमिव पश्चाद्‌बद्धभुजमनेकजनानुयातमानीय मदभ्यास एव स्थापयित्वा मातङ्गः त्रिवारम् अघोषयत्। एष मन्त्री कामपालः भर्त्तारं चण्डसिंहं युवराजं चण्डघोषञ्च निहत्य पुनर्देवेऽपि सिंहघोषे पापमाचरिष्यन् विश्वासात् रहस्यभूमौ अमात्यं शिवनागादिकमाहूय राजवधायोपजप्य स्वामिभक्त्या तद्विहृतगुह्यः राज्यकामुकस्यास्य ब्राह्मणस्यान्धतमःप्रवेशो न्याय्य इति विचारपतिवाक्यादद्य्युद्धरणार्थं नीयत इति।

श्रुत्वैतद्‌बड़कलकले जनसमूहे पितुरङ्के तमाशीविषं न्यक्षिपम्। अस्तम्भयच्च क्षणेन विषम्। अपतच्च स भूमौ मृतकल्पः। स च दर्वीकरस्तमपि चण्डालं दष्ट्वा त्रासद्रुतलोकदत्तमार्गः प्राद्रवत्। अथ मे माता प्राक् पूर्णभद्रप्रबोधिता तादृशेऽपि व्यसने नातिविह्वला पद्भ्यामेव आगत्य मत्पितुरुत्तमाङ्गमुत्सङ्गेन दधती राजानं समादिशत् एष मम पतिस्तवापकर्त्ता न वा इति दैवमेव जानाति, न मेऽनया चिन्तयास्ति फलम् अस्य तु गतिमननुप्रपद्यमाना भवत्कुलं कलङ्कयेयम् अतोऽनुमन्तुमर्हसि भर्त्रा सह चितामधिरोढुमिति तदाकर्ण्य प्रीतः स राजा समादिशत् क्रियतां कुलोचितमनुष्ठानम् अनुभूयताञ्च मे भगिनीपतिना उत्सवोत्तरः पश्चिमो विधिरिति। अथानीतः पिता मे विविक्तायां भूमौ स्थापितश्च। अथ मदम्बा सहमरणमण्डनमनुष्ठाय रुदती पितुरन्तिकं मे प्राविक्षित्। तत्र च पूर्वमेव पूर्णभद्रोपस्थापितेन मया मन्त्रबलेन निर्विषीकृतं पितरमैक्षत। ततश्च हृष्टतमा पितुर्मे पादयोरश्रुमुखी पतन्ती मां मुहुर्मुहुः परिष्वज्य सहर्षमङ्कमारोपयन्ती तस्मिन् क्षणे किमपि अन्यादृशीवाजनिष्ट। पितापि

मे पूर्णभद्रमुखेन सविस्तरमावेदितमद्वृत्तान्तः भगवतो मघवतोऽपि भाग्यवन्तमात्मानमजीगणत्। अथाहं पित्रोरकथयम् आज्ञापयतं किमिदानीं करणीयमिति। पिता अब्रवीत् वत्स! गृहमेतदस्मदीयमतिविशालं सन्ति अत्र बहूनि अक्षय्याणि आयुधानि अलङ्घ्या च गुप्तिः, उपकृताश्च मया अतिबहवः सन्ति सामन्ताः, प्रकृतयश्च बहवो न मे व्यसनमनुमोदन्ते सुभटानाञ्च अनेकसहस्रमस्ति। अतोऽत्रैव स्थित्वा कथमपि दुर्दान्तमेनमुच्छेत्स्याम इति अनुमोदितञ्च मया तातस्य तदभिप्रेतम्।

इत्थमवस्थितेषु अस्मासु राजा विज्ञातोदन्तः अस्मदुच्छेदाय बहून् उपायान् प्रायुङ्क्त ते च अस्माभिरहन्यन्त। एतस्मिन्नवसरे पूर्णभद्रमुखात् राज्ञः शयनस्थानमवगम्य स्वगृहकोणात् सुरङ्गामकार्षम्। गता च सा भूमिस्वर्गकल्पमनल्पकन्यकाजनं कमपि उद्देशम्। तत्र च मां दृष्ट्वा प्रव्यथितेषु नारीजनेषु काचित् इन्दुकला इव स्वलावण्येन रसातलान्धकारं निघ्नाना राजलक्ष्मीरिवानेककुनृपपरिहाराय महीविवरं प्रविष्टा निष्टप्तकनकपुत्रिका इवावदातकान्तिः कन्यका चन्दनलता इव मलयमारुतेन मद्दर्शनेन उदकम्पत। काचिच्च तन्मध्यात् स्थविरा पादयोर्मे निपत्य सत्रासम् अब्रवीत् दीयतामभयदानमस्मै अनन्यशरणाय स्त्रीजनाय, किमसि देवकुमारो दनुजयुद्धतृष्णया रसातलं विविक्षुः, आज्ञापय कोऽसि, किमर्थमागतोऽसीति। मया उक्तं मास्म भवत्यः! भैषुः, अहमस्मि कामपालात् विप्रमुख्यात् देव्यां कान्तिमत्यामुत्पन्नोऽर्थपालो नाम, सत्यर्थे निजगृहात् नृपगृहं प्रविशन् युष्माभिर्दृष्टः, कथयत काः स्थ यूयं कथं वा अत्र निवसथ इति।

सा कृताञ्जलिरभ्यधात् भर्त्तृदारक! भाग्यवत्यो वयं यास्त्वामद्य एभिरेव चक्षुर्भिरद्राक्ष्म। श्रूयतां तव माता-महेन चण्डसिंहेन चण्डघोषः कान्तिमतीत्यपत्यद्वयमुदपादि। चण्डघोषस्तु युवराजः स्त्रीषु अतिप्रसङ्गात् प्रागेव क्षयमगात् भार्य्यायामाचारवत्यामन्तर्वत्न्याम्। असौ च इमां मणि-कर्णिकां नाम कन्यां प्रसूय तत्प्रसववेदनया त्यक्तप्राणा पत्यु-रन्तिकमगात्। ततश्च देवः चण्डसिंहो मां रहसि समा-ज्ञापयत् ऋद्धिमतिके! कन्याम् इमां सुलक्षणां वर्द्धयित्वा मालवेन्द्रनन्दनाय दर्पसाराय दित्सामि बिभेमि च कान्ति-मतीवृत्तान्तेन कन्यकानां प्रकाशावस्थापनात्। अतोऽत्रैव महति भूमिगृहे प्रभूतपरिवर्हया भवत्या संवर्द्धेरतामियम्। अस्ति अत्र भोग्यवस्तु वर्षशतेनाप्यक्षय्यमित्यभिधाय निजवास-गृहस्याङ्गनभित्तावर्द्धपादं किष्कुविष्कम्भमुद्धृत्य तेनैव द्वारेण स्थानमिदमस्मानवीविशत्। इह वसन्तीनां नो द्वादश समाः समत्ययुः। इयञ्च वत्सा तरुणीभूता, न च अद्यापि स्मरति राजा कामम् इयं पितामहेन दर्पसाराय दित्सिता, परं त्वद-म्बया कान्तिमत्या च इयं गर्भस्थैव द्यूतजिता स्वमात्रा तव एव जायात्वेन सङ्कल्पिता, तदत्र प्राप्तरूपं चिन्त्यतां कुमारे-णेति। अहन्तु अद्यैव राजगृहे किमपि कार्य्यं साधयित्वा प्रतिनिवृत्तो यथाहं प्रतिपत्स्ये इति तामुक्त्वा तेनैव दीपदर्शित-विलपथेन अर्द्धरात्र एव वासगृहं प्रविश्य विस्रब्धसुप्तं सिंहघोषं जीवग्राहमग्रहीषम् आकृष्य च तमहिमिव अहिशत्रुः स्फुरन्त-ममुनैव भित्तिरन्ध्रेण स्वैणसन्निधिं ततः स्वभवनञ्च नीत्वा आयसनिनड़सन्दानितचरणयुगलम् अवनमितमलिनवदनम् अश्रुवहलरक्तचक्षुषं पित्रोर्मम्मादर्शयमकथयञ्च विलकथाम्।

अथ पितरौ तं निकृष्टाशयं सिंहघोषं वसने नियम्य

यथाविधि तस्या दारिकायाः मां पाणिमग्राहयेताम्। अराजकञ्च तद्राज्यमस्मदायत्तमेव जातं प्रकृतिकोपभयात् तु मन्मात्रा मुमुक्षितोऽपि न मुक्त एव सिंहघोषः। तथा स्थिता वयं सहसा सिंहवर्मणः देवपादभक्तस्य अमित्राभियोगम् आकर्ण्य अभिसरन्तः देवचरणदर्शनसुखमलभेमहि। इति अभिधाय कृताञ्जलिं तिष्ठन्तं तं देवो राजवाहनः सस्मितं प्राह स्म बहु पराक्रान्तं बुद्धिश्च समुपयोगिनी साम्प्रतं मुक्तबन्धस्ते श्वशुरः पश्यतु माम् इत्यभिधाय प्रीतिपूर्णः त्वमपि स्वचरितमाख्याहीति प्रमतिमन्वयुङ्क्त।

इति चतुर्थोच्छ्वासः।

अथ पञ्चमोच्छ्वासः।

अथ प्रमतिचरितम्।

सोऽब्रवीत् देव! भवदन्वेषणाय भ्रमन्नहं विन्ध्याद्रिपार्श्वरूढस्य कस्यचित्तरोरधः सन्ध्यायां समुपास्य सन्ध्यां भूतले किसलयशय्यामधिशयानः कृताञ्जलिः या अस्मिन् वनस्पतौ वसति देवता सा एव मेऽत्र शरणमस्तु इति उपधाय वामभुजं निद्रामगच्छम्। क्षणेन च अवनिदुर्लभेन स्पर्शेन किमपि सुखायितगात्रः परिस्फुरितदक्षिणभुजः किमेतदिति मन्दं मन्दमुन्मिषन् वामतः सौधोपरि चित्रास्तरणोपेतशय्यायां प्रसुप्तमङ्गनाजनं दक्षिणतश्च परमसुन्दरीं कामपि तरुणीं निद्रितामालोकयम्। अतर्कयच्च क्व गतासौ महाटवी, कुत एतत् अभ्रङ्कषं सौधमागतं कश्चासौ सुराङ्गनाजन इव स्वैरसुप्तः

सुन्दरीजनः का च इयं देवीव अरविन्दवासिनी शयनतलमधिशेते। अस्ति च अनतिक्रान्तशिष्टमर्य्यादचेतसो मम अस्यामासक्तिः, तदत्र यद्भवतु तद्भवतु भाग्यमत्र परीक्षिष्ये इति तां स्पृष्टास्पृष्टमेव किमपि सञ्जातरागसाध्वसं लघुसुप्तः स्थितोऽस्मि। सापि मत्स्पर्शेन किमपि सुखायमानेन मन्दमन्दमुन्मिषन्ती त्रासविस्मयहर्षरागशङ्काविलासविभ्रमव्यवहितानि व्रीड़ान्तराणि कानि कानि कामेनावस्थान्तराणि कार्य्यमाणा कथमपि भावविशेषान् निगृह्य सस्पृहेण मधुरसङ्कुचितत्रिभागेन मन्दमन्दप्रचारितेन चक्षुषा मां निर्वर्ण्य तस्मिन्नेव शयनतले सचकितमशयिष्ट। अहञ्च कथमपि निद्रामभजे। सहसा प्रबुद्धश्चालक्षयं सा एव महाटवी, तदेव तरुतलं स एव पर्णशयनं विभावरी च अत्यगात्। किमिदमिति विस्मितस्तत्त्वत एतदविदित्वा न त्यक्ष्यामि भूमिशयनं यावदायुरत्रत्यायै देवतायै प्रतिशयिष्यामि इति कृतमतिरतिष्ठम्।

अथ आविर्भूय कापि वराङ्गना विरहिणी इव लक्ष्यमाणा प्रणिपतन्तं मामुत्थाय पुत्रवत् परिष्वज्य स्नेहगद्गदमगादीत् वत्स! श्रुतमस्त्येतदायुष्मतः मगधराजमहिषीमुखात् यथा बालमर्थपालं मम हस्ते निक्षिप्य मणिभद्रस्य यक्षस्य कन्या तारावली अन्तर्हितेति, साहमस्मि, धर्मपालसूनोः कामपालस्य गृहिणी, कथमपि भर्त्तृपादमूलात् निष्कारणकलुषिता प्रोष्य जातानुशया स्वप्ने केनापि रक्षसा शप्तास्मि। चण्डिकायां त्वयि वर्षमात्रं वसामि प्रवासदुःखायेति। इति ब्रुवता एवाहमाविष्टा प्राबुध्ये। गतश्च तदर्षं वर्षसहस्रदीर्घम्। अतीतायान्तु यामिन्यां श्रावस्त्यां देवदेवस्य उत्सवसमाजमवलोक्य पतिपादमूलं गमिष्यामि इति प्रस्थितायामेव

मयि त्वमत्रागत्य प्रतिपन्नोऽसि शरणमित्यत्वां देवतामिति प्रसुप्तोऽसि तदा तु न तत्त्वतः परिच्छिन्नो भवान् परं शरणागतमस्यां महाटव्यां परित्यज्य गन्तुमयुक्तमिति त्वां राज्ञः श्रावस्तीश्वरस्य धर्मवर्द्धनस्य प्रासादे विस्रब्धप्रसुप्तायास्तद्दुहितुर्नवमालिकायाः पार्श्वे शाययित्वा तमुद्देशमगमम्। तत्र च गत्वा उत्सवमनुभूय भगवतीं गौरीमभिवाद्य सद्य एव प्रत्यापन्नमहिमा प्रतिनिवृत्त्य त्वां यथावदभ्यजानं कथं मत्सुत एवायं वत्सस्यार्थपालस्य सखा प्रमतिरिति, दृश्यते च अयमस्यामासक्तभावः कन्या चैनं कामयते युवानम् उभौ चेमौ लज्जसुप्तौ त्रपया साध्वसेन च न किञ्चित् विवृणाते। गन्तव्यञ्च मया, साम्प्रतं नयामि तावत् यथास्थानं कुमारम्। परतश्च कथमपि उपायैरर्थमिमं साधयिष्यतीति भवन्तम् एतदेव पत्रशयनमनैषं साम्प्रतं गच्छामि भर्तृपादमूलमिति प्राञ्जलिं मामभिधाय प्रायात्।

अहञ्च कामवशः श्रावस्तीं गच्छन् पथि ताम्रचूडयुद्धनैपुण्यप्रदर्शनेन कमपि वृद्धविटं मित्रत्वेनाभिगृह्य तेनातितरां समादृतः स्मर्त्तव्योऽस्मि सत्यर्थे इति तेन विसर्जितः श्रावस्त्यामध्वश्रान्तो वाह्योद्यानलतामण्डपे शयितोऽस्मि। हंसरवप्रबोधितश्चोत्थाय मदन्तिकमायान्तीं कामपि तरुणीमपश्यम्। सा तु हस्तवर्त्तिनि चित्रपटे लिखितं कमपि पुरुषं माञ्च पर्य्यायेणावलोकयन्ती सस्मितं मामवादीत् सौम्य! देशातिथिरसि, दृश्यन्ते च ते अध्वश्रान्तानि इव गात्राणि, तदद्य मद्गृहे आगत्य अतिथिसत्कारोऽनुभूयतामिति। अहञ्च तथेति तद्गृहगतो राजार्हेण स्नानभोजनादिना परिचरितः सुखं निषण्णस्तया रहसि परिपृष्टः महाभाग! किञ्चिदद्भुतमुपलब्धं भवता कुतोऽपीति। अहन्तु लब्धावसरः भद्रे! देहि

चित्रपटमित्युक्तया तया दत्ते चित्रपटे चित्रितयुवकस्य पार्श्वे तामपि तथैव व्याजसुप्तां वल्लभामभिलिख्य काचिदेवंरूपा युवतिरीदृशस्य पुंसः पार्श्वे शरण्यान्यां शयानेन मयोपलब्धा किलैष स्वप्न इत्यालपम्। हृष्टतया तया सविस्तरं पृष्टः सर्वं वृत्तान्तमकथयम्। सा तु सख्या मन्निमित्तानि दशान्तराणि अवर्णयत्। अहन्तु तदाकर्ण्य यदि तव सख्या मय्यनुग्रहः, तदा कानिचित् दिनानि गमय, कमपि उपायं शीघ्रमाचरिष्यामीति तां विसृज्य तेन मित्रेण हृष्टविटेन समगंसि। तेनापि पूर्ववत् समाहृतः किमर्थमचिरात् प्रत्यागत इति पृष्टस्तमवादिषं मित्र! श्रावस्तीश्वरस्य दुहिता प्रत्यादेश इव श्रियः नवमालिका नाम मया कथमपि दृष्टा कामनाराचपङ्क्तिमिव कटाक्षपङ्क्तिं मां प्रति व्यकिरत्। तच्छल्योद्धरणक्षमश्च त्वदृते नेतरोऽस्ति वैद्य इति प्रत्यागतोऽस्मि तदत्र कमप्युपायं कर्त्तुं, प्रसीद। मां स्त्रीवेशधारिणीं निजकन्यां कृत्वा त्वं धर्मासनगतं धर्मवर्द्धनं समेत्य वक्ष्यसि, ममेयमेकैव कन्या, जातमात्रायामस्यां जननी अस्याः संस्थिता, कथमप्येनामवर्द्धयम्। एतदर्थमेव विद्यामयं शुल्कमर्जयितुमवन्तीं गतोऽस्मद्वैवाहिकतनयः। तस्मै दित्सिता चेयं तरुणीभूता, स च विलम्बितः, तत्तमानीय पाणिमस्या ग्राहयित्वा सन्न्यसिष्ये। दुरभिरक्षतया च दुहितॄणां विशेषतो मुक्तशैशवानाममातृकाणां इह देवं पितृमातृस्थानीयमागतोऽस्मि। सैषा भवद्भुजतरुच्छायायामखण्डचारित्रा तावदास्तां यावदस्याः पाणिग्राहकमानयेयमिति। स एवमुक्तो नियतमङ्गीकरिष्यति, वासयिष्यति च स्वदुहितृसन्निधौ माम्। ततश्चाहं कियन्तं कालं तया रहसि विहृत्य पुनः कथमपि त्वत्सकाशमागमिष्यामि। ततश्च नृपात्मजां मामितस्ततो-

ऽन्विष्य अनासादयन्तीं तया विना न भोक्ष्ये इति रुदतीमालोक्य परिजनेषु व्याकुलेषु महति कोलाहले किं कर्त्तव्यतामूढ़े च राजनि त्वं मां जामातरं कृत्वा राजसभां गत्वा वक्ष्यसि देव ! स एष मे जामाता समागतः, अधीतो चतुर्षु आम्नायेषु विविधविद्याविचक्षणः चतुःषष्टिकलानिपुणः गजतुरगरथतन्त्रवित् धनुर्वेदविशारदः महागुणशाली, तदर्थं दुहितरं समर्प्य अन्त्यमाश्रममाश्रयेयमिति। स राजा इदमाकर्ण्य विवर्णवदनः सामात्यः त्वामनुनेतुमतिमात्रं यत्नं करिष्यति। त्वन्तु तेषु अदत्तकर्णश्चिरं रुदित्वा राजमन्दिरद्वारे चिताधिरोहणाय उपक्रमिष्यसे, तदैव स त्वत्पादयोर्निपत्य यथाभिलषितरर्थैः त्वां परितोष्य दुहितरं मह्यं दत्वा मद्योग्यतासमाराधितः समस्तमेव राज्यभारं मयि समर्पयिष्यति सोऽयमुपायोऽनुष्ठीयतामिति।

सोऽपि विटाग्रणीः असकृदभ्यस्तकपटप्रपञ्चः पाञ्चालशर्मा यथोक्तमभ्यधिकञ्च अन्वतिष्ठत्। आसीच्च मम इष्टसिद्धिः। अन्वभवञ्च मधुकर इव नवमालिकामार्द्रसुमनसम्। ततश्च अस्य राज्ञः सिंहवर्मणः साहाय्यदानं सुहृत्सङ्केतभूमिगमनञ्चापेक्ष्य सर्वबलसमूहेन चम्पामभिगतो दैवात् देवदर्शनसुखमनुभवामि इति।

श्रुत्वैतत् देवो राजवाहनः सस्मितं विलासप्रायमूर्जितं मृदुप्रायं चेष्टितम् इष्ट एष मार्गः प्रज्ञावतामिति प्रमतिमभिनन्दन् मित्रगुप्तं प्रति वक्तुमादिदेश।

इति पञ्चमोच्छ्वासः।

अथ षष्ठोच्छ्वासः।

अथ मित्रगुप्तचरितम्।

सोऽब्रवीत् देव! सोऽहं भवदन्वेषणपरः कदाचित् दामलिप्ताख्यस्य नगरस्य बहिरुद्याने महति उत्सवे वर्त्तमाने कमपि विजने वीणया आत्मानं विनोदयन्तं कोशदासनामानं युवानमपश्यम्। अपृच्छच्च भद्र! को नामायमुत्सवः किमर्थं वा समारब्धः, कथं वा भवान् उत्सवमनादृत्य एकान्ते विषण्ण इव तिष्ठति इति। सोऽभ्यधात् सौम्य! सुह्मपतिस्तुङ्गधन्वा नाम अनपत्यः अमुष्मिन् आयतने स्थितां विन्ध्यवासिनीम् आराधयन् अपत्यद्वयं प्रार्थयामास, अनया किल स्वप्ने समादिष्टं उत्पत्स्यते तव एकः पुत्रः, कन्या च एका, स तु तस्याः पाणिग्राहकमनुजीविष्यति, सा तु सप्तमाद् वर्षादारभ्य आपरिणयं प्रतिमासं कृत्तिकासु कन्दुकनृत्येन गुणवद्भर्त्तृलाभाय मामाराधयतु, यञ्चाभिलषेत् सा अमुष्मै देया, स च उत्सवः कन्दुकोत्सवनाम अस्तु इति। ततोऽल्पेनैव कालेन राजमहिषी मेदिनी नाम एकं पुत्रमसूत कन्याञ्चैकाम्। सा अद्य कन्दुकवती नाम अद्य कन्दुकनृत्येन देवीम् आराधयिष्यति तन्निमित्तोऽयमुत्सवः, तस्यास्तु सखी चन्द्रसेना नाम मम प्रिया आसीत् सा साम्प्रतं राजपुत्रेण भीमधन्वना बलवदाक्रान्ता। तदहमुत्कण्ठितो मन्मथशरविद्धचेताः कलेन वीणारवेण आत्मानं किञ्चिदाश्वासयन् विविक्तमध्यासे इति। अस्मिन्नेव क्षणे काचिदङ्गना तमुद्देशमागमत्। दृष्ट्वैव स ताम् उत्फुल्लदृष्टिरभ्यधात् सा इयं मे प्राणसमा, यद्विरहो दहन इव दहति

माम्। एनामपहरति राजसूनुः, न च शक्नोमि तस्य किमपि प्रतिविधातुम्। अतोऽद्य अनया आत्मानं सुदृष्टं कारयित्वा परित्यक्ष्यामि निरुपायान् प्राणान् इति। सा तु रुदती कथमपि प्रियमाश्वास्य अब्रवीत् नाथ! नय मामभीप्सितं देशम्। सोऽवदत् मां भद्र! भवद्दृष्टेषु राष्ट्रेषु कतमत् सुरम्यं सुसमृद्धञ्च। तमहमीषद् विहस्याब्रवं भद्र! विस्तीर्णेयमर्णवनेमिः, न पर्य्यन्तोऽस्ति, स्थाने स्थाने रम्याणां जनपदानाम् न चेदिह युवयोः सुखनिवासोपायं कर्त्तुं शक्नुयां ततोऽहमेव भवेयमध्वदर्शी। तावतैव किमपि नूपुरक्वणितमाविरभूत्। ततश्च असौ जातसम्भ्रमा प्राप्तैव भर्त्तृदारिका, अनिमिषदर्शना च इयमस्मिन् कन्दुकोत्सवे, सफलमस्तु युष्मच्चक्षुः आगच्छतं द्रष्टुम् अहमस्याः पार्श्ववर्त्तिनी भवेयमित्ययासीत्। तामन्वयाव च आवाम्। अहन्तु तां कन्दुकेन क्रीड़न्तीं साक्षात् लक्ष्मीमिव मनोभुवः समवलोक्य नितान्तविह्वलतामयासिषम्। सापि मामवलोक्य किमपि अवस्थान्तरमापद्यमाना कथञ्चित् कन्दुकेन यथायथं विहृत्य चन्द्रसेनादिभिः सखीभिः सह, भगवतीं विन्ध्यवासिनीं प्रणिपत्य मनसा मे सानुरागेणेव परिजनेन अनुगम्यमाना कुवलयशरमिव कुसुमशरस्य मयि अपाङ्गं विक्षिपन्ती सापदेशमसकृदावर्त्यमानवदनचन्द्रमण्डलतया स्वहृदयमिव मत्समीपे प्रेषितं प्रतिनिवृत्तं न वा इत्यालोकयन्ती कुमारीपुरमगात्।

अहञ्च कामवशः कोशदासेन स्वं गेहं नीत्वा स्नानभोजनादिकं कारितोऽस्मि, सायञ्च चन्द्रसेना समुपेत्य रहसि मां प्रणम्य कोशदासेन सानन्दं परिष्वक्ता समुपविश्य अभाषत नाथ! मा व्यथिष्ठाः, सिद्धं नः समीहितम् अद्य खलु कन्दुकोत्सवे

युवानमेनमवहसितमनोभवाकारमभिलषन्ती रोषादिव हर-द्विषा अतिमात्रमायास्यते राजपुत्री। सोऽयमर्थो मया राजमहिष्यै, तया च राज्ञे निवेदयिष्यते। विदितार्थस्तु नृपः स्वां दुहितरमस्मै प्रदास्यति, ततश्च राजपुत्रेण अस्य महाभागस्य अनुजीविना भाव्यम् एष देवतादिष्टो विधिः। एतदायत्ते च राज्ये नालमेव भीमधन्वा मामेवं रोद्धुम्। तत् सहतां त्रिचतुराणि दिनानि इत्यभिधाय प्रियमालिङ्ग्य प्रायासीत्। तदाकर्ण्य मम कोशदासस्य च बहुविकल्पयतोः कथञ्चिदत्तीयत क्षपा।

अन्येद्युर्भीमधन्वा कथञ्चिद् विदितमद्वृत्तान्तः केनचित् अपदेशेन मां स्वावासं नीत्वा राजवदुपचरितं पर्य्यङ्कोपरि-सुखसुप्तं पूर्वसङ्केतितैः पुरुषैर्बन्धयित्वा आयसनिगडेन सागराम्भसि न्यक्षेपयत्। अहन्तु निरवलम्बनः भुजाभ्यामितस्ततः प्लवमानः किमपि दैवदत्तं काष्ठमेकमुपश्लिष्य तावदप्लोषि यावदपासरद् वासरः शर्वरी च। प्रातश्चैकमदृश्यत वहित्रम्। तत्र स्थिता यवना मामुद्धृत्य रामेषुनाम्ने नाविकनायकाय समर्पयन्। क्षणे चास्मिन् नैकनौपरिवृतं कमपि नौदस्युमभिधावन्तं दृष्ट्वा भयमापुर्यवनाः। प्रतिनावश्चातिवेगेन श्वान इव वराहमस्मत्पोतं पर्य्यरुन्धन्। प्रावर्त्तत सम्प्रहारः, पराजिता यवनाः। तानहमगतीन् समाश्वास्यावादिषम् अपनयत मे निगडबन्धनम् अवसादयामि वः सपत्नान् इति। भग्नितबन्धनश्च तैरहं तान् सर्वान् प्रतिभटान् भल्लवर्षिणा धनुषा लवलवीकृताङ्गानकार्षम्। अभिपत्य च हतविध्वस्तं तत्पोतम् अमुत्र स्थितं नाविकनायकं जीवग्राहमग्रहीषम्। असौ च स एव भीमधन्वा। तस्याहं जातव्रीड़मभाषे तात! दृष्टानि कृतान्तविलसितानि? ते तु

सांयात्रिका मदीयेनैव निगड़ेन तमतिगाढं बद्धा हर्षरव-मकुर्वन् मां च अपूजयन्। दुर्वारा तु सा नौरननुकूलवातनुन्ना कमपि द्वीपमाश्लिष्टवती तत्रासीन्महाशैलः, अहन्तु तस्य रम्यतामवलोकयितुमवतीर्णः इतस्ततो विचरन् परमकमनीयमेकं सरः समभ्यगाम्। स्नातश्च तत्र कांश्चिदमृतस्वादून् विसभङ्गानास्वादयन् तीरवर्त्तिना केनापि भीमरूपेण ब्रह्म-राक्षसेन अभिपत्य कोऽसि कुतस्त्यो वा इति निर्भर्त्स्यताऽभि-हितोऽहं निर्भयः समभ्यधां सौम्य! अहमस्मि द्विजन्मा शत्रु-हस्तादर्णवम् अर्णवाद् यवननावं यवननावश्चित्रमेनं पर्वतं प्राप्तो यदृच्छया अस्मिन् सरसि विश्रमामीति। सोऽब्रूत न चेद् ब्रवीषि, प्रश्नानश्नामि त्वामिति। मया उक्तं पृच्छ तावत्। अथावयोरेकया आर्य्यया आसीत् संलापः।

किं क्रूरं? स्त्रीहृदयं, किं गृहिणः? प्रियहिताय दारगुणाः।
कः कामः? सङ्कल्पः, किं दुष्करसाधनं? प्रज्ञा॥

तत्र धूमिनी गोमिनी निम्बवती नितम्बवत्यः प्रमाणमित्युक्ते मया सोऽब्रूत कथय कीदृश्यस्ता इति ततो मया उक्तम्। त्रिगर्त्ताख्ये जनपदे महति दुर्भिक्षे वर्त्तमाने त्रयो भ्रातरः धनकधान्यकधन्यकाख्याः क्रमेण सर्वाणि धनानि अपत्यानि ज्येष्ठमध्यमभार्य्ये अपि भक्षयित्वा कनिष्ठभार्य्या धूमिनी श्वो भक्षणीया इति समकल्पयन्। कनिष्ठस्तु प्रियां स्वामक्षमस्तस्यामेव यामिन्यां पलाय्य मार्गक्लान्तां कान्तां स्वमांसासृगपनीतक्षुत्पिपासामुद्वहन् वनं प्रविष्टः कमपि विकलेन्द्रियमवनौ लुठन्तमद्राक्षीत्। जातदयश्च तमपि स्कन्धेनोद्वहन् कन्दमूलमृगबहुले वनोद्देशे यत्नरचितपर्णशालो वसन् तमपि विकलमिङ्गुदीतैलादिभिः विरोपितव्रणमामिषादिना स्वनिर्विशेषमपुषत्। एकदा मृगयार्थं

गते पत्यौ सा धूमिनी अनिच्छतापि तेन विकलेन बलात् कारमरीरमत्। न्यक्षिपच्च पतिमागतं जलार्थिनं कूपे। अथ तं विकलं स्कन्धे गृहीत्वा देशान्तरं गता पतिव्रता अस्मि इति तत्तद्देशीयजनेभ्यः प्रशंसाः पूजाश्च लेभे। अथ कथञ्चित् कूपात् कैश्चित् कृपालुभिरुद्धृतम् अन्तिके चरन्तं पतिं धन्यकमालोक्य सा पापा येन मे पतिर्विकलीकृतः स दुरात्मा अयमिति तस्य साधोश्चित्रवधम् अज्ञेन राज्ञा समादेशयाञ्चकार। स तु वराकः सशेषत्वादायुषः यदि असौ विकलः ममापराधं वदेत् तदा मे युक्तो दण्ड इत्यदीनमाचष्ट। तथा कृते स विकलः पर्य्यश्रुः पादपतितस्तस्य साधोस्तत्सुकृतमसत्याश्च तस्यास्तथाभूतं दुश्चरितमाचचक्षे। ततः कुपितो राजा तां पापां विरूपितमुखीं कृत्वा धन्यकं प्रसादयामास। तद् ब्रवीमि क्रूरं स्त्रीहृदयमिति।

अस्ति द्रविड़देशेषु काञ्ची नाम नगरी। तस्यां शक्तिकुमारो नाम कश्चिन्महाधनो वणिक्सुतो गुणवतीं भार्य्यां परिणेतुमितस्ततो ज्योतिषिकच्छद्मना परिभ्रमन् कामपि कन्यकां परीक्ष्य सुलक्षणा इति निश्चित्य तण्डुलप्रस्थमेकं तस्यै दत्त्वाब्रवीत् भद्रे! शक्नोषि किमनेन शालिप्रस्थेन गुणवदन्नमस्मानभ्यवहारयितुमिति। सा तु सलज्जस्मितं वृद्धदासीहस्तेन तं शालिप्रस्थमादाय तं वणिक्पुत्रम् उपावेश्य विविधकौशलेन सुचारु अन्नं पक्त्वा यथोचितं स्नानाहारादिप्रदानेन पर्य्यतोषयत्। परितुष्टश्च स तां विधिवदुपयम्य गृहमनैषीत्। नीत्वा एतदनपेक्षः कामपि गणिकामवरोधमकरोत्। तामपि असौ प्रियसखीमिव उपाचरत्। पतिञ्च दैवतमिव अनलसा पर्य्यचरत् अन्वतिष्ठच्च गृहकार्य्याणि यथायथम्। अकरोच्च परिजनं दाक्षिण्येन स्ववशम्। ततश्च

तद्गुणवशीकृतो भर्त्ता सर्वमेव कुटुम्बं तदायत्तमेव कृत्वा तदेकाधीनजीवितः त्रिवर्गं निर्विवेश। तद् ब्रवीमि किं गृहिणः प्रियहिताय दारगुणा इति।

अस्ति सौराष्ट्रेषु वलभी नाम नगरी। तस्यां गृहगुप्त-नाम्नः महाविभवशालिनः कस्यचिन्नाविकपतेः कन्यां रत्न-वतीं नाम मधुमतीनिवासी बलभद्रो नाम कश्चित् सार्थ-वाहसुतः परिणिनाय। सा तु बालभावसुलभलज्जा पत्युर-भिलषितसाधनपराङ्मुखी भर्त्तृद्वेष्यतामयासीत्। तदारभ्य भर्त्ता तां कथमपि द्रष्टुं न इयेष। ततश्च सर्वे तां दुर्भगां नेयं रत्नवती निम्बवतीति समाख्याय आजुहुवुः।

गते च कस्मिंश्चित् काले सा तु नितरां तप्यमाना गत्यन्तरमपश्यन्ती कामपि प्रव्राजिकां शरणमापन्ना रुदती सकरुणं प्राह मातः! किञ्चिदस्मि वक्तुकामा, मत्तो दुर्भगा कापि नास्ति भूतले। दौर्भाग्यं हि जीवन्मरण-मङ्गनानां विशेषतः कुलवधूनां मातृप्रमुखो बन्धुवर्गोऽपि मां सावज्ञं पश्यति, तद् यथाहं पत्युरनुग्राह्या भवेयं तथा उपायः क्रियतां भवत्या, नोचेत् त्यक्ष्यामि निष्प्रयोजनान् प्राणानिति सा तु सकरुणा तामुवाच वत्से! मा साहसम् अवलम्बस्व यदि कश्चिदुपायस्ते मनसि वर्त्तते तद् ब्रूहि, अहं तदनुसारेण यते, बुद्धिमती असीति। अथासौ किञ्चिद् ध्यात्वा अब्रवीत् भगवति! अस्त्यस्मत्प्रतिवेशिनः कस्यचित् धनिनो कनकवती नाम कन्या मत्समानरूपावयवा मम प्रियसखी, तया सह तदीयहर्म्यतले ततोऽपि द्विगुण-मण्डिता विहरिष्यामि, त्वया तु तन्मातृप्रार्थनं सकरुण-मभिधाय पतिरेतद्गृहं कथञ्चन आनेयः, आनीतञ्च तं प्रति अहं तथा अभिलाषं दर्शयिष्यामि यथा असौ कनकवतीमिव

च नम्रता, पाण्डुरा मुखच्छविः न चैषा प्रोषितभर्तृका, प्रवासचिह्नस्य वेण्यादेरदर्शनात्। तदियं वृद्धस्य कस्यचिद् नातिपुंस्त्वस्य यथार्हसम्भोगालाभपीड़िता गृहिणी भवितुमर्हतीति। चित्रपटधारी प्राह सत्यमुपलक्षितम् एषा अवन्तिपुर्य्यामनन्तकीर्त्तिनाम्नः सार्थवाहस्य वनिता यथार्थनाम्नी नितम्बवती नाम सौन्दर्य्यविस्मितेन मया आलिखिता इति।

स तु कलहकण्टको नाम तदाकर्ण्य एव जगामोज्जयिनीम्। तत्र दैवज्ञो नाम भूत्वा भिक्षामिषेण तद्गृहं गत्वा तामवलोक्य नितरां मन्मथवशंवदः पौरमुख्येभ्यः तत्रत्यश्मशानरक्षामयाचत अलभत च। क्रमेण च कामपि श्रमणिकां वशीकृत्य दूतिकां कृत्वा नितम्बवतीसकाशं शिक्षयित्वा प्राहिणोत्। सा तु धूर्त्ता पुत्रवती भव इति तामाशिषा संवर्द्ध्य विविधालापमकरोत्। ततश्चान्येद्युः पुनरागत्य प्राब्रवीत् वत्से! भर्त्ता तव पाण्डुरोगग्रस्तः श्रूयते भोगे चासमर्थः, मम चाशीर्वादोऽवितथः, न च शक्यं तस्य विघ्नमप्रतिकृत्य अपत्यमस्माल्लब्धुम्। तत् प्रसीद निशि मदुपनीतस्य कस्यचिन्मन्त्रवादिनः करे चरणमर्पयित्वा तदभिमन्त्रितेन चरणेन प्रणयकुपिता नाम भूत्वा भर्त्तारमुरसि प्रहर्त्तुमर्हसि, ततोऽसौ भर्त्ता नीरोगोऽपत्योत्पादनक्षमो भविता मात्र शङ्का कार्य्या इति। सा तु सरला तद्वचसि विश्वस्ता निशायां तया उपनीतस्य तस्य कलहकण्टकस्य हस्ते यावत् स्वचरणं न्यस्यति, तावदेव स धूर्त्तस्तदूरुमूले क्षुरिकया किमपि आलिख्य नूपुरमेकं चरणादाक्षिप्य द्रुतमपासरत्।

सा तु सत्रासा स्वमेव दुर्नयं गर्हमाणा तद्व्रणं पटबन्धनेनाच्छाद्य आमयापदेशेन त्रिचतुराणि दिनानि शयनपरा

अतिष्ठत् । स तु धूर्त्तः विक्रेष्य इति तेन नूपुरेण तम-नन्तकीर्त्तिमाससाद । स दृष्ट्वैव मद्गृहिण्या एष नूपुरः कथं त्वया उपलब्ध इति तमपृच्छत् । स तु निर्बन्धपृच्छयापि यदा न किञ्चित् ब्रवीति तदासौ वणिक् स्वनूपुरयुगलं प्रेषय इति गृहिणीं सन्दिदेश । सा तु सलज्जं सत्रासञ्च अद्य रात्रौ क्वापि स्खलितः अन्विष्टोऽपि नाधिगत एकः, अयं पुन-रपर इति द्वितीयं प्राहिणोत् । अथ समवेतेषु वणिक्वर्गेषु स धूर्त्तः पुनः पुनरनुयुक्तः सविनयमवादीत् विदितमेव भवतां यथाहं श्मशानरक्षणे नियुक्तः तदुपजीवी तिष्ठामि, धूर्त्ताश्च कदाचिन्मद्दर्शनभीरवः निशि दहेयुरपि शवानिति निशास्वपि श्मशानमधिशये । पूर्वेद्युर्निशि कामपि दग्धादग्धं शवमा-कर्षन्तीं चितायां नारीमालोकयम् । अर्थलोभात् साहस-मवलम्ब्य सा मया गृहीत्वा शस्त्रिकया चोरुमूले किञ्चिदा-लिख्य नूपुरमेकं पदादाक्षिप्य च मुक्ता पलायिष्ट । एष ताव-दस्यागमः परं भवन्तः प्रमाणमिति ।

ततो विमर्षेण तस्याः शाकिनीत्वं पौरैर्निश्चितम् । भर्त्रा च सा परित्यक्ता तस्मिन्नेव श्मशाने बहु विलप्य मर्त्तुकामा तेन धूर्त्तेन नक्तं पादयोर्निपत्य अनुनीता अगत्या तत्प्राणवल्लभा आसीत् । तदुक्तं दुष्करसाधनं प्रज्ञा इति ।

एतदाकर्ण्य ब्रह्मराक्षसो मामपूजयत् । तस्मिन्नेव क्षणे सहसा अम्बरतलात् मुक्ताफलस्थूलाः सलिलविन्दवोऽपतन् । अहं तु किमिदमिति उच्चक्षुरालोकयं कमपि राक्षसं काम-प्यङ्गनामाकर्षन्तम् । कथमयमकामामनाचारो हरति इति गगनगमनमन्दशक्तौ अशस्त्रे च मयि तप्यमाने स तु ब्रह्मराक्षसः तिष्ठ पाप ! क्वापहरसीति भर्त्सयन् उत्पत्य तेन राक्षसेन संप्रयुज्यत । तान्तु रोषादनपेक्षापावद्धामन्त-

रोचादापतन्तीमहमुन्मुखः प्रसारितोभयकरः अग्रहीषम्। गृहीत्वा च वेपमानां सम्मिलिताक्षीं मदङ्गस्पर्शेन उद्भिन्नरोमाञ्चां तामनवतारयन्नेव निर्वर्ण्य मत्प्राणवल्लभां राजकन्यां कन्दुकवतीमेवालक्षयम्। तावत्तावपि राक्षसब्रह्मराक्षसौ परस्परं सम्प्रहारेणाक्षपयेताम्। अहन्तु तां पुलिने समवरोप्य समाश्वास्य अपृच्छं किमिदमिति सा तु तिर्य्यङ्मामभिवीक्ष्य सकरुणमरोदीत् अब्रवीच्च नाथ! त्वद्दर्शनादुपोढ़रागा अहं चन्द्रसेनया त्वत्कथाभिरेव समाश्वासिता अस्मि। अत्रान्तरे पापेन मद्भ्रात्रा त्वां समुद्रे मज्जितं श्रुत्वा सखीजनं परिजनञ्च वञ्चयित्वा जीवितं त्यक्तुकामा एकाकिनी क्रीड़ावनमुपागमं तत्र मामसौ पापः निगृह्य मां स्फुरन्तीं गृहीत्वा गगनमुदपतत् अभवच्च साम्प्रतमवसितः। अहञ्च दैवात् तवैव जीवितेशस्य हस्ते पतिता इति।

एतदाकर्ण्य तया सह नावमध्यारोहम्। मुक्ता च नौः प्रतिवातं नीयमाना तामेव दामलिप्तां प्रत्युपातिष्ठत। अवतीर्णाश्च वयमश्रमेण। तनयस्य तनयायाश्च नाशात् तुङ्गधन्वा सकलत्र एव गङ्गारोधसि अनशनेन उपरन्तुं प्रतिष्ठते सह तेन मर्त्तुमिच्छति अनुरक्तः पौरजन इत्यश्रुमुखीनां प्रजानामाक्रन्दं शृण्वन् अहं सत्वरं समेत्य अस्मै राज्ञे यथावृत्तमाख्याय तत् अपत्यद्वयं समर्पयम्। प्रीतेन तेन जामाता कृतोऽस्मि, तत्पुत्रश्च मदनुजीवी जातः, चन्द्रसेना च निर्बाधं कोशदासमभजत्। ततश्च सिंहवर्मसाहाय्यार्थमागत्य भर्त्तुस्ते दर्शनसुखमनुभवामि इति।

श्रुत्वा राजवाहनः चित्रेयं दैवगतिः पुष्कलः पुरुषकार इति तमभिनन्द्य मन्त्रगुप्ते हर्षोत्फुल्लं चक्षुः पातयामास।

इति षष्ठोच्छ्वासः।

अथ सप्तमोच्छ्वासः ।

——००——

मन्त्रगुप्तचरितम् ।

सोऽब्रवीत् देव ! नगरन्ध्रगतस्य ते गतिं ज्ञास्यन् कदाचिदहं गतः कलिङ्गनगरम् । तत्र श्मशानसन्निकृष्टस्य कस्यचित् तरोः किसलयसंभृते तले स्थित्वा निद्रामभजे । निशीथे शीतवातस्पर्शात् गतनिद्रः कथं खलेन अनेन दग्धसिद्धेन रिरंसाकाले निर्देशं दित्सता जन एष रागाविष्ट इत्थं विरक्तीकृतः, अपि क्रियेत केनचित् शक्तिमता अस्य सिद्धेरन्तराय इति किङ्करस्य कातरं विलपितमाकर्ण्य क एष सिद्धः का च सिद्धिः किञ्च किङ्करेण करिष्यते इति दिदृक्षुः तद्गतया दिशा किञ्चित् सविधवर्त्ती नरास्थिशकलरचितालङ्कारं भस्मकृताङ्गरागं जटिलं हिरण्यरेतसि तिलसिद्धार्थादीन् विकिरन्तं कञ्चिददर्शम् । तस्याग्रे कोऽपि किङ्करः तिष्ठति, सोऽनेन निकृष्टाशयेन आदिष्टः गच्छ कलिङ्गराजस्य कर्दनस्य कन्यां कनकलेखां नाम कन्यागृहात् इह आनय इति । तेन च तत्-क्षणादानीतां त्रासकम्पितकलेवरां हा तात ! हा मातः ! इति क्रन्दन्तीं केशेषु गृहीत्वा असिना कर्त्तितुमचेष्टत । अहन्तु झटिति तस्य हस्तात् तमसिमाच्छिद्य तेन तस्य शिरश्छित्वा कस्यचित् सालतरोः स्कन्धे न्यधिषि । तदवलोक्य स किङ्करः प्रहृष्टः प्रोवाच आर्य्य ! अनार्य्यस्य अस्य पारतन्त्र्यात् अद्य मोचितोऽस्मि कल्याणिना, साधु कृतम् । दयानिधेर्भवतः काञ्चिदाज्ञां चिकीर्षति अयं जनः, आदिशतु भवानिति प्राशंसीत् । आदिशञ्च तं सखे ! इयमक्लेशार्हा राजनन्दिनी

अनेन दुराचारेण अत्यर्थं क्लेशिता, तन्नय एनां स्वनिलयंमाच्य-दितः किञ्चिन्मे प्रियमस्ति इति।

तदाकर्ण्य सा चञ्चलतारकां दृशं तिर्य्यक् सञ्चारयन्ती रागलज्जान्तरवर्त्तिनी किमपि मन्दमधुरम् अभाषत आर्य्य! किमर्थमिमं जनं कालहस्तादाच्छिद्य रणरणिकावाहिनि अनङ्गरागसागरे निक्षिपसि, यद्यस्ति दया अस्मिन् जने, तदा त्वया अनन्यसाधारणः क्रियतामयं जनश्चरणसेवायाम्। यदि च कन्यापुरे रहस्यभेदादनर्थं आशङ्क्येत, तदपि नास्ति रक्ततरा हि नः सख्यः यथा न कश्चिदेतत् ज्ञास्यति तथा यतिष्यन्ते इति। अहञ्च तद्दर्शनेन नितरां रागपूर्णस्तं किङ्कर-मगादिषम् इयं चार्वङ्गी यथा कथयति तथा चेत् न आचरेयं नयेत मदनः क्षणेन मामन्त्यां दशां तत् सहानया हरिणाच्या जनमिमं कन्यकागारं नय। नीतश्चाहं तेन किङ्करेण राच-सेन कन्यकापुरम्। तत्र एकदेशे प्रियानिदेशात् क्षणमति-ष्ठम्। सा च सर्वाः सखी निद्रिताः हस्तपरामर्शेन प्रबोध्य सर्वं वृत्तान्तं ताभ्यः कथयित्वा ताभिः प्रणताभिरतिगौरवात् पूज्यमानं मां निजनिकेतनमनैषीत्। ततश्च अहं सखीजनेन अतिदक्षिणेन दृढ़तरीकृतस्नेहनिगड़ः तया सङ्गत्य सुखेन कालमगमयम्।

कदाचित् मधुमासे कलिङ्गनाथः सहाङ्गनाजनेन तनयया सकलेन च पौरजनेन त्रयोदश दिनानि सागरतीरकानने क्रीड़ारसेन कालं नयन् अन्ध्रनाथेन जयसिंहेन रन्ध्रान्वेषिणा अनेकबलसमेतेन द्राक् आगत्य अगृह्यत सकलत्रः। सा च प्रिया मे सह सखीजनेन आनीयत तं देशम्। अहन्तु तां प्रियां चिन्तयन् किंकर्त्तव्यविमूढ़ोऽतर्कयम् गता सा कलिङ्गराज-कन्या पितृभ्यां सहारिहस्तं निरस्तधैर्य्यः स राजा नियतं तां

सन्निहिचेत् तदसहा च सा सती विषोद्बन्धनादिना सद्यः सन्तिष्ठेत, तस्याश्च मृतायाम् अयं जनो हन्येत कामेन, कात्र गतिः इति।

अत्रान्तरे अन्ध्रदेशात् कश्चित् अग्रजन्मा समायातः। तन्मुखात् श्रुतं जयसिंहेन जिघांसितः स कर्दनः कनकलेखादर्शनजेन रागेणैव अरच्यत। सा च राजदारिका यक्षेण केनचित् आविष्टा न तिष्ठति कस्यापि अग्रे नरस्य। जयसिंहश्च तत् निराकरणार्थं नानाचिकित्सकादिसंग्रहेण आयस्यति। न चास्ति सिद्धिः इति।

अहन्तु तदाकर्ण्य सञ्जातप्रत्याशः जटाचीरकन्याधरः सन्न्यासी भूत्वा कांश्चित् शिष्यानग्रहीषम् अकार्षञ्च तान् नानाश्चर्य्यक्रियाविप्रलब्धाज्जनादाहृतान्नवस्त्रादिदानेन अत्यन्तानुरक्तान्। अयासिषञ्च अन्ध्रनगरम्। तत्र कस्यचित् महासरस्तीरकानने कृताश्रमः शिष्यवर्गैरित्थमकीर्त्त्यं दिशि दिशि य एषः यतिः सरस्तीरे स्थण्डिलशायी तिष्ठति तस्य सर्वाणि सरहस्यानि सषड़ङ्गानि छन्दांसि रसनाग्रवर्त्तीनि अन्यानि च शास्त्राणि, यस्य यत् ज्ञातुमिच्छा स्यात् स तत्-सकाशात् तस्य निर्णयं करोतु, अस्य न अलीकं किञ्चिदपि, मूर्त्तिमान् दयाराशिरयम् अस्य चरणरजसा शिरसि स्पृष्टस्य चिकित्सकैरप्रतिकार्य्यस्य व्याधेरुपशमः स्यात् न तस्य शक्तिः शक्यमियत्ताज्ञानम् इति।

इयञ्च वार्त्ता कर्णपरम्परया तस्य राज्ञो जयसिंहस्य श्रुतिपथमगात्। स च अहरहरागत्य आदरातिशयेन शिष्यान् सन्तोष्य तन्मुखेन काङ्क्षितार्थसाधनाय मामयाचत। अहन्तु ध्यानधीरः सहेलं निरीक्ष्य एनमकथयं तात! स्थाने एष हि यत्नः तस्य कन्यारत्नस्य सर्वलक्षणसमेतस्य अधिगतिः ससागरायाः

पृथिव्याः आसादनाय साधनं न च स यक्षस्तदधिष्ठायी केनचित् नरेन्द्रेण प्रतिकर्त्तुं शक्यः। तदत्र सहस्र त्रीणि अहानि येरहं यतिष्येऽस्य अर्थस्य साधनाय इति तथा आदिष्टे च हृष्टे नृपे गते निशि निशि तमिस्रायां निशीथे तदेकतः सरस्तटं तीर्थसन्निकृष्टं खनित्रेण छिद्रीकृतान्तरालमकार्षम्। कृत्वा च घनशिलाच्छन्नच्छिद्राननं तत्तीरदेशं जनैरशङ्कनीयं प्रातः स्वनिकेतनं न्यशिश्रयम्।

गते च दिनत्रये स राजा समागत्य कृतानतिः कृताञ्जलिश्च मत्पुरोवर्त्ती मया आदिष्टः अनुदयोगिनं कदाचित् श्रियः न संश्रयन्ते, साधीयसा ते सच्चरितेन आकृष्टचेतसा मया सरस्तथा संस्कृतं यथा तेऽद्य सिद्धिः स्यात्। तदद्य निशीथे गाहयित्वा एतत् सरः सलिलतले सञ्चारिणः वायून् सन्निरुद्ध्य शयानेन जलसङ्घातस्य आरटितं घणात् जनिष्यमानं श्रातव्यम्। ततः शान्ते तद्रटिते क्लिन्नगात्रः किञ्चिदारक्तनयनः येनाकारेण निर्य्यास्यसि, तमवलोक्य सर्वजनानन्दजननं स यक्षः स शक्ष्यति अग्रतः स्थातुं कान्यकायाश्च तस्या हृदयं सद्य एव त्वयि अतिसक्तं स्यात् करतलगतञ्च भूमण्डलं नात्र संशयः। इच्छसि चेदिमं विधिं नानाशास्त्रवेदिभिरधिकृतैरन्यैश्च हितैराकलय्य जालिकशतमानाय्य यथेष्टदृष्टान्तरालं सरः क्रियेत, सैनिकैश्च यथास्थानस्थितैः रक्षा विधेया। कस्तत् जानाति यत् छिद्रे णारयश्चिकीर्षन्तीति। तत् तस्य हृदयहारि जातं तदधिकृतैश्च तदनुमोदितम्। स पुनर्मया उक्तः राजन्! अत्र तवाधिकारे चिरं स्थितं न चैकत्र नः चिरस्थानं युक्तं तत् कृतकृत्यः पुनर्मां न द्रक्ष्यसि, तव राष्ट्रे यत् अन्नादि आसादितं तस्य किञ्चित् अनुपकृत्य न गन्तव्यं तच्चाद्य सिद्धं गच्छेदानीं गृहान्, यथासमयमागत्या-

र्थसिद्धये यतेथा इति । स किल शान्ततां दर्शयन् भाविनि मद्विरहे कातर इव गृहानयासीत् । अहञ्च निर्जने निशीथे सरस्तीररन्ध्रनिलीनः ईषच्छिद्रदत्तकर्णोऽतिष्ठम् । स च राजा कृतयथादिष्टक्रियः स्थानेषु कृतरक्षाविधानः निःशङ्कं सरःसलिलमगाहत । यथादिशं शयानञ्च तत्र सलिलतले तं कन्धरायां दृढं निगृह्य करचरणैस्तथा प्राहरं यथा स सद्यः प्राणानजहात् । आकृष्य च तच्छरीरं तीरच्छिद्रे निधाय नीरान्निरगच्छम् । सद्यः सङ्गतानाञ्च सैनिकानां तदत्यचिवीयत आकारान्तरग्रहणम् ।

अथ गजस्कन्धगतः राजभवनं प्रविश्य कथमपि निशां नीत्वा प्रातः कृतनित्यक्रियः सिंहासनासीनः पार्श्ववर्त्तिनोऽमात्यादीन् प्रावोचं दृश्यतां शक्तिरार्षी, अद्य नास्तिकानां जायेत लज्जानतं शिरः । ते च हर्षविस्मयाक्रान्तचेतसः जय प्रभो ! स्वतेजसातिशय्य दशदिश इत्याशास्य यथाधिकारमन्वतिष्ठन् । अहञ्च प्रियायाः सखीं शशाङ्कसेनां रहसि समागतामब्रवं कच्चिदयं दृष्टस्त्वया जन इति । सा मां निरीक्ष्य हर्षकाष्ठां गता बद्धाञ्जलिनितरां दृष्टः यदि न स्यादैन्द्रजालिकस्य जालं तत् कथयतु देवः किमेतदिति सनिर्बन्धमकथयत् । अहञ्चास्यै सर्वं यथावदाख्याय तन्मुखेन प्रियां प्रीणयित्वा तया एव दयितया निरर्गलीकृतातिसत्कृतकलिङ्गनाथन्यायदत्तया सङ्गत्य अन्ध्रकलिङ्गराज्यं कलिङ्गनाथे न्यस्य अरिणा लिलङ्घयिषस्याङ्गराजस्य साहाय्यार्थं बहुभिः साधनैः समागतः सखिजनसमेतस्य देवस्य यादृच्छिकदर्शनसुखमनुभवामीति ।

तदाकर्ण्य देवो राजवाहनः चित्रमिदं महामुनेर्वृत्तमिति स्मितविकसिताननः तमभिनन्द्य विश्रुते दृष्टिं चिक्षेप ।

इति सप्तमोच्छ्वासः ।

अथ अष्टमोच्छ्वासः।

अथ विश्रुतचरितम्।

सोऽब्रवीत् देव! मयापि पर्य्यटता विन्ध्याटव्यां कोऽपि कुमारोऽष्टवर्षीयः क्वचित् कूपाभ्यासे क्लिश्यन् दृष्टः त्रासगद्गदमगदत् महाभाग! क्लिष्टस्य मे क्रियतां किञ्चित् साहाय्यं मम प्राणापहारिणीं पिपासां प्रतिकर्त्तुमुदकमुत्तोलयन्निह कूपे कोऽपि स्थविरः ममैकशरणभूतः पतितः, तं नाहमुद्धर्त्तुमलमिति। अहं तदाकर्ण्य व्रतत्या कयापि वृद्धमुत्तार्य्य तञ्च बालं कथमपि उद्धृताभिरद्भिः फलैश्च पक्वैर्वृक्षात् पाषाणपातितैः प्रत्यानीतप्राणवृत्तिमापाद्य तरुतलनिषण्णस्तं वृद्धमभाषे तात! क एष बालः, कश्च भवान् कथमिमं देशमापद्य आपदि पतित इति सोऽश्रुगद्गदमवादीत् महाभाग! आसीत् विदर्भाधिपतिः परमधार्मिकः राजनीतिकुशलः पुण्यवर्म्मा नाम। तस्मिंश्च कालेनोपरते तत्सुतोऽनन्तवर्म्मा नाम तत्सिंहासनमध्यतिष्ठत् स तु सर्वगुणसम्पन्नोऽपि दण्डनीत्यां नातिकुशल आसीत्। एकदा रहसि वसुरक्षितो नाम मन्त्रामन्त्री तं दण्डनीत्यनुशीलने सविशेषमनुरुरोध दर्शयामास च तदनुशीलनस्य फलमननुशीलनस्य च दोषम्।

स तु तदाकर्ण्य स्थान एव गुरुभिरुपदिश्यते तथा क्रियते इत्युक्त्वान्तःपुरगतः तद्वार्त्तां प्रमदानां सन्निधौ समाचष्ट। तत्र स्थितस्तस्य नर्म्मसचिवश्चित्तानुवृत्तिकुशलः सङ्गीतव्यापारनिपुणः परमर्मान्वेषणपरः सकलदुर्णयोपाध्यायः कामतन्त्रकर्णधारः कुमारसेवको विहारभद्रो नाम सस्मितमभाषत देव! दैवानुग्रहेण यदि कश्चिद् भाजनं भवति विभूतेः, तं

विविधकौशलैः प्रतार्य्य स्वार्थं साधयन्ति धूर्त्ताः। सम्यक् नीतिशास्त्रपरिशीलनं केवलं क्लेशाय, नात्र अण्वपि सुखमुपकारो वा, यावता च नयेन विना न लोकयात्रा, स लोकत एव सिद्धः न अत्र शास्त्रेणार्थः, स्तनन्धयोऽपि विना उपदेशं जनन्याः स्तन्यं पिबति, तदपास्य अतियन्त्रणाम् अनुभूयतामिन्द्रियसुखानि। येऽप्युपदिशन्ति इन्द्रियाणि जेतव्यानि, अरिषड्वर्गस्त्याज्यः, सामादिरुपायवर्गः स्वेषु परेषु च अजस्रं प्रयोज्यः, सन्धिविग्रहादिचिन्तयैव नेयः कालः, स्वल्पोऽपि सुखावकाशो न देय इति तैरपि धूर्त्तैर्युष्मत्तश्चौर्य्यार्जितं धनं दासीगृहेषु भुज्यते, ये च नीतिशास्त्रकाराः शुक्राङ्गिरसपराशरप्रभृतयः, तैः किमरिषड्वर्गो जितः ? कृतं वा तैः शास्त्रानुष्ठानम् ?। तैरपि प्रारब्धेषु कार्य्येषु दृष्टे सिद्ध्यसिद्धी। दैवस्य किमनुपपन्नम् ? सर्वलोकाराध्या जातिः, नवं वयः, दर्शनीयं वपुः, अपरिमिता विभूतिः, एतत् सर्वं सर्वभोगवर्जितः मा कृथा वृथा, सन्ति ते दन्तिनां दशसहस्राणि, हयानां लक्षत्रयम् अनन्तञ्च पादातं पूर्णान्येव हेमरत्नैः कोशगृहाणि। सर्व एव जीवलोकः युगसहस्रं भुञ्जानः न क्षयं नेष्यति। जीवितं हि नाम क्षणिकं तत्रापि भोगयोग्यं वयः अत्यल्पम् अपण्डिताः पुनरर्जयन्त एव ध्वंसन्ते नार्जितस्य लवमपि नास्वादयितुमीहन्ते। किं बहुना राज्यभारम् अन्तरङ्गेषु समर्प्य अप्सरःप्रतिरूपाभिरन्तःपुरिकाभिः रममाणो गीतपानगोष्ठीश्च यथर्त्तु अनुभवन् यथार्थं कुरु शरीरलाभमिति।

तदाकर्ण्य अन्तःपुरिकागणः प्राहसीत् जननाथश्च सम्प्रहृष्टः समुत्तिष्ठन् तं प्रणत मुत्थाप्य ननु हितोपदेशाद् गुरवो भवन्तः किं गुरुत्वविपरीतमनुष्ठितमिति वदन् क्रीड़ानिर्भरमतिष्ठत्।

अथ वृद्धमन्त्रिणोपदिष्टं वचसा अनुमोदते स्म परं कार्य्यतः न अनुतिष्ठति स्म, क्रमेण नयज्ञे तस्मिन् विद्वेषमेव अदर्शयत् अभवच्च कामप्रवृत्तो भोगसुखेषु नितरामासक्तः। एवं गते चन्द्रपालितो नामाश्मकेन्द्रस्य वसन्तभानोर्मन्त्रिपुत्रः पितृ-निर्वासितो नाम भूत्वा बहुभिश्चारणैर्बह्वीभिरनल्पकौशलाभिः शिल्पकारिणीभिरनेकैश्च प्रच्छन्नकिङ्करैर्गूढपुरुषैश्च परिवृतोऽभ्येत्य विविधकौशलैः विहारभद्रमात्मसादकरोत्। अलभत च अमुनैव द्वारेण राजन्यास्पदम्। स च लब्धरन्ध्रः राजानं व्यसनेषु व्यसनानां गुणव्याख्यानेन नितरां प्रीणयन् तदेकासक्तमकार्षीत्। असावपि राजा गुरूपदेशमिव तन्मतमन्ववर्त्तत। प्रकृतयश्च तच्छीलानुवर्त्तिन्यः विशृङ्खलमसेवन्त व्यसनानि। सर्वेषु समानदोषतया न कस्यापि दोषान्वेषणे अयतिष्ट। समानभर्त्तृप्रकृतयश्च राष्ट्राध्यक्षाः स्वानि स्वानि राजस्वादीनि स्वयमभक्षयन्। क्रमेण आयद्वाराणि व्यशोष्यन्त व्ययाश्च विभोर्विटविधेयतया प्रतिदिनमवर्द्धन्त। सामन्तपौरजानपदाश्च समानशीलतया उपारूढविश्रम्भेण राज्ञा सजानयः पानगोष्ठीष्वभ्यन्तरीकृताः स्वं समाचारमत्यक्रामन्। तदङ्गनासु च राजा ते च राजान्तःपुरिकासु निर्भयं विहरन्ति स्म। सर्वेश्च कुलाङ्गनाजनः भग्नचारित्रबन्धनस्तृणाय अपि न गणयित्वा भर्तॄन् जारेषु अरमन्त। तन्मूलाश्च विवादाः सक्रोधानामुदभवन् अहन्यन्त च दुर्बलाः प्रबलैः। अपहृतानि धनवतां धनानि तस्करादिभिः हृतबान्धवा हृतवित्ता वधबन्धातुराश्च मुक्तकण्ठमाक्रोशन् अश्रुकण्ठाः प्रजाः। दण्डश्च अयथाप्रयुक्तो भयक्रोधावजनयत्। क्षुद्रकुटुम्बेषु लोभः पदमाधत्त विमानिताश्च तेजस्विनो मानेन अदह्यन्त।

अस्मिंश्च समये अश्मकेन्द्रप्रयुक्ताः तीक्ष्णरसदायिनो गूढ़पुरुषाः नानाविधकौशलैः प्रच्छपितप्रवीरमनन्तवर्म्मकटकं जर्जरमकुर्वन्। अथ वसन्तभानुर्भानुवर्माणं नाम वनचराधिपं प्रोत्साह्य अनन्तवर्मणा व्यग्राहयत्। अनन्तवर्मा च तदाक्रान्तराष्ट्रपर्य्यन्तस्तमभियोक्तुं बलसमुत्थानमकरोत्। अश्मकेन्द्रश्च वसन्तभानुः सर्वेभ्यः सामन्तेभ्यः प्राक् आगत्य अस्य प्रियतरोऽभूत्। अपरे च सामन्ताः प्रभुसाहाय्यार्थं समागताः नर्म्मदारोधसि शिविरं संन्यविशन्। अस्मिंश्च अवसरे राजा अनन्तवर्म्मा महासामन्तस्य कुन्तलपतेरवन्तिदेवस्य नर्त्तकीं क्ष्मातलोर्वशीं नामाहूय चन्द्रपालितादिभिर्नृत्यमद्राक्षीत्। अतिरक्तश्च भुक्तवानिमां मधुमत्ताम्। ततोऽश्मकपतिः कुन्तलेश्वरमेकान्तेऽवदत् प्रमत्त एष राजा, कलत्राणि नः परामृशति, कियत्यवज्ञा सोढव्या, मम शतमस्ति दन्तिनां पञ्च शतानि ते तदावां सम्भूय मुरलेशं वीरसेनमृचीकेशमेकवीरं कोङ्कणपतिं कुमारगुप्तं नासिक्यनाथं नागपालञ्च उपजपाव ते च अवश्यमस्याविनयमसहमाना अस्मन्मतेनैव उपवर्त्तेरन्। अयञ्च वनेचराधिपः भानुवर्म्मा प्रियं मे मित्रम्। अमुना एनं दुर्विनीतमग्रतः अभियुक्तं पृष्ठतः प्राहरेम। कोशवाहनञ्च विभज्य गृह्णीम इति।

हृष्टेन च अमुना तथा अस्तु इति स्वीकृते तानपि सामन्तानसौ वसन्तभानुः स्वमतावस्थापयत्। परेद्युश्च सर्वे मिलित्वा अनन्तवर्म्माणं व्यनाशयन्। वसन्तभानुश्च तत् कोशवाहनं शाठ्येन सर्वान् सामन्तान् भ्रंशयित्वा आत्मसात् कृत्वा भानुवर्म्माणं कियतांशेन सन्तोष्य अनन्तवर्म्मराज्यमग्रहीत्।

अस्मिंश्च अवसरे मन्त्रिवृद्धो वसुरक्षितः केश्चित्मौलैः

सम्भूय बालमिनं भास्करवर्म्माणम् अस्य एव ज्यायसीं भगिनीं त्रयोदशवर्षीयां मञ्जुवादिनीमनयोश्च मातरं महादेवीं वसुन्धरामादाय अपसर्पन् अस्या आपदो भावितया दाहज्वरेण देहमजहात्। किंकर्त्तव्यमूढैश्च अस्माभिः नीत्वा माहिष्मतीं भर्त्तृद्वैमातुराय भ्रात्रे मित्रवर्म्मणे सापत्न्या देवो दर्शिता। ताञ्च आर्य्यामसौ अन्यथा अभ्यमन्यत। निर्भर्त्सितश्च तया सुतमिममखण्डचारित्रा राजानं चिकीर्षति इति नैर्घृण्यात् बालमिममजिघांसीत्। इदन्तु ज्ञात्वा देव्या अहमाज्ञप्तः तात नालीजङ्घ! जीवता अनेनाभंकेण यत्र क्वचिदवधाय जीव, जीवेयञ्चेदहमपि एनमनुसरिष्यामि, ज्ञापय च मां क्षेमवार्त्तामिति। अहन्तु सङ्कुले राजकुले कथञ्चिदपसार्य्य एनं विन्ध्याटवीं व्यगाहिषि। पादचारक्लान्तमेनं क्वचिद् घोषे कानिचिदहानि विश्रमय्य तत्रापि राजपुरुषसम्पात-भीतो दूरमपासरम्। तत्र अस्य दारुणपिपासापीड़ितस्य पयो दातुकामः कूपेऽस्मिन् पतितस्त्वया एवमनुगृहीतः त्वमेव अस्य शरणमेधि विशरणस्य राजसूनोरित्यञ्जलिमबध्नात्। का जातिरस्य मातुरिति पृष्टे मया तेनोक्तं पाटलिपुत्रस्य वणिजो वैश्रवणस्य दुहितरि सागरदत्तायां कोशलेन्द्रात् कुसुमधन्वनोऽस्य माता जातेति। यदि एवमेतन्मातुर्मत्पितुश्चैको मातामह इति सस्नेहं तमहं सस्वजे। वृद्धेन सिन्धुदत्तपुत्राणां कतमस्ते पितेति अनुयुक्तो सुश्रुत इत्युक्तवन्तं मामसौ श्रुत्वा भृशमनन्दत्। अहन्तु तं नयावलिप्तम् अश्मकं नयेनैवोन्मूल्य बालमिमं पित्र्ये पदे प्रतिष्ठापयेयमिति प्रतिज्ञाय कथमस्य क्षुधं क्षपयेयमिति यावदचिन्तयं तावत् आपतितौ कस्यापि व्याधस्य त्रीनिपूनतीत्य द्वौ मृगौ, स च व्याधः। अहन्तु तस्य हस्तादिषुद्वयं कोदण्डञ्च आक्षिप्य मृगाववधिषं

तत्रैकः सपत्राकृतः अपरो निष्पत्राकृतः पपात । एकञ्च मृगं मृगयवे दत्त्वा अन्येन तयोरात्मनश्च वृत्तिमकार्षम् । तस्मिंश्च कर्मणि तुष्टं किरातमपृच्छम् अपि जानासि माहिष्मतीवृत्तान्तमिति । असौ आचष्ट तत्र व्याघ्रत्वचो विक्रीय अद्य एवागतोऽहं किं न जानामि, प्रचण्डवर्मा नाम चण्डवर्मानुजो मित्रवर्मदुहितरं मञ्जुवादिनीं लिप्सुरभ्येति तेन एवोत्सवोत्तरा पुरीति ।

तदाकर्ण्य कर्णे वृद्धमन्नवं धूर्त्तो मित्रवर्मा दुहितरि सम्यक् प्रतिपत्त्या मातरं विश्वास्य तन्मुखेन बालकमाकृष्य जिघांसति, तत्प्रतिगत्य कुशलमस्य मद्वार्त्ताञ्च देव्यै रहो निवेद्य कुमारः शार्दूलभक्षित इति प्रकाशमाक्रोशः कार्य्यः, स दुर्मतिरन्तःप्रीतो बहिर्दुःखं दर्शयन् देवीमनुनेष्यति । पुनस्तया त्वन्मुखेन स वाच्यः, यदपेक्षया त्वन्मतमतिक्रमितवती सोऽपि बालः पापेन मे परलोकमगात् अद्य तु त्वदादेशवर्त्तिनी एवाहमिति स तथोक्तः परां प्रीतिमापत्स्यते । अथ विषयुक्तया मालया असौ धर्षयितुमागतः पापः स एवायमसिप्रहारस्ते पापीयसो भवतु यदि अस्मि पतिव्रता इति तथा प्रहर्त्तव्यः, यथा सद्य एव प्राणान् त्यजेत् । ततश्च सा माला गूढमर्म्मसि चालिता स्वदुहित्रे देया, मृते तस्मिन् तस्याश्च निर्विकारायां सत्यां सती इत्येवैनां प्रकृतयोऽनुवर्त्तिष्यन्ते । प्रचण्डवर्मणि च सन्देष्टव्यम् अनाथकमिदं राज्यमनेनैव सह बालिका इयं स्वीकार्य्या इति । आवाञ्च कापालिकवेषच्छन्नौ देव्या एव दीयमानभिक्षौ पुराद् बहिरुपश्मशानं वत्स्यावः । पुनरार्य्यप्रायान् पौरवृद्धान् मन्त्रिवृद्धांश्च एकान्ते देवी स्वप्नेऽद्य मे देव्या विन्ध्यवासिन्या कृतः प्रसादः, चतुर्थेऽहनि प्रचण्डवर्मा मरिष्यति, पञ्चमेऽहनि रेवातटवर्त्तिनि मद्भवने परीक्ष्य जनेषु

निर्गतेषु कपाटमुद्घाट्य त्वत्सुतेन सह कोऽपि द्विजकुमारो निर्यास्यति। स राज्यमिदमनुपाल्य बालं ते पित्रोः पदे प्रतिष्ठापयिष्यति, स खलु बालो मया व्याघ्रीरूपया तिरस्कृत्य रक्षितः, सा च इयं वत्सा मञ्जुवादिनी तस्य द्विजसुतस्य दारत्वेन कल्पितेति। तदेतदतिरहस्यं युष्मासु सुगुप्तं तिष्ठतु यावदेतदुपपत्स्यते इति।

स च स्थविरोऽतिहृष्टः प्रयातः सर्वमर्थं यथादिष्टमसम्पादयत्। प्रतिदिशञ्च लोकवादः प्रासर्पत् अहो माहात्म्यं पतिव्रतायाः, असिप्रहार एव असौ मालाप्रहारस्तस्मिन् जातः, न शक्यमुपधियुक्तमेतद् वक्तुं यतस्तदेव दत्तं दाम दुहितृ स्तनमण्डनमेव जातं नास्या मृत्युः योऽस्याः पतिव्रतायाः शासनमतिवर्त्तते स भस्मैव भवेदिति।

अथ महाव्रतिवेशं मां पुत्रञ्च भिक्षार्थं प्रविष्टं दृष्ट्वा सा देवी प्रस्नुतस्तनी सहर्षमब्रवीत्। भगवन्! अनुगृह्यतामयं जनः मम एकः स्वप्नो दृष्टः, स किं सत्यः? मयोक्तं फलमस्याद्य एव द्रक्ष्यसि इति। अथ मद्दर्शनरागबद्धसाध्वसां मञ्जुवादिनीं प्रणमय्य भूयोऽवदत् तच्चेन्मिथ्या, सोऽयं युष्मदीयो बालकपालो ध्रुवो मया निरोद्धव्य इति। अहन्तु तथा इत्युक्त्वा पृष्ठत आयान्तं नालीजङ्घमपृच्छम्। क्व असौ प्रचण्डवर्म्मा? सोऽवदत् राज्यमिदं मम इति कृतमतिरास्थानमण्डप एव तिष्ठति। यदि एवमुद्याने तिष्ठ इति तं वृद्धमादिश्य तत्प्राकारैकपार्श्वे परिच्छदान् अङ्गादपनीय तद्रक्षणे राजपुत्रं नियुज्य कृतकुशीलववेषः प्रचण्डवर्म्माणमेत्य रञ्जयन् प्रमत्तमेनं सहसा छुरिकया वक्षसि प्रहृत्य अन्यांश्च तदनुचरान् निपात्य प्राकारमत्यलङ्घयम्। आगत्य च पुनर्नालीजङ्घसविधे प्रतिमुक्तपूर्ववेषः सह कुमारेण मत्कर्म्मतुमुलराजवर्त्मना श्मशानोद्देश-

मभ्यगाम। पूर्वमेव तस्मिन् दुर्गागृहे प्रतिमाधिष्ठान एव मया कृतं स्थूलप्रस्तरस्थगितवाह्यद्वारं विलम्। निशीथे च नालीजङ्घोपनीतमहार्हरत्नभूषणपट्टनिवसनौ तं विलमावां प्रविश्य तूष्णीमतिष्ठाव।

देवी तु पूर्वेद्युः प्रचण्डवर्म्मणे अग्निसंस्कारं दत्त्वा चण्डवर्म्मणे तामवस्थामस्मकेन्द्रोपधिकृतामेव सन्दिश्य उत्तरेद्युः प्रत्यूषसि पौरामात्यपरिवृता अभ्येत्य भगवतीमर्चयित्वा सर्वजनसमक्षं तद्भवनं परीक्ष्य सङ्केतानुरूपं मड्डान्तं पटहनादमकारयत्। तेन च नादेनाहं दत्तसंज्ञः शिरसा एव उत्क्षिप्य सप्रतिमं लोहपादपीठम् एकतो निवेश्य निरगमं निरगमयञ्च कुमारम्। अथ यथापूर्वमर्चयित्वा देवीम् उद्घाटितकवाटः प्रत्यक्षीभूय विस्मिताः सर्वाः प्रकृतीरब्रुवम्—देवी विन्ध्यवासिनी मन्मुखेन एवं वः समाज्ञापयति मया सकृपया शार्दूलरूपेण तिरस्कृत्य रक्षितोऽयं बालोऽद्य दत्तः अद्यप्रभृति मत्पुत्रतया अयं परिगृह्यताम्। मां च अस्य रक्षितारं मन्यध्वं रक्षणवेतनञ्च अस्य स्वसा मञ्जुवादिनी इति।

श्रुत्वैतत् अहो! भाग्यवान् भोजवंशः यस्य त्वं देवीदत्तो नाथ इति परां प्रीतिमन्वभवन् प्रकृतयः। सा तु मे श्वश्रूस्तदहरेव परमप्रीता यथाविधि दुहितरं मह्यमदात्। आगतायाञ्च यामिन्यां सम्यगेव तद्विलमपूरयम्। सर्वे च मां देवांशं राजपुत्रञ्च देवीपुत्रं मन्यमाना मदाज्ञां नात्यवर्त्तन्त। कुमारञ्चविधिवदुपनाय्य पाठयन् नीतिशास्त्रं राजकार्य्यमन्वतिष्ठम्।

अथ क्रमेण मित्रवर्ममन्त्रिणमार्य्यकेतुं नाम कोशलत्वात् कुमारमातृपक्षं मन्त्रिगुणोपेतं नालीजङ्घेन परीक्ष्य सहायं कृत्वा सत्यशौचयुक्तान् अमात्यान् विविधव्यञ्जनांश्च

गूढ़पुरुषान् नियोजयन् स्वपरराष्ट्रेषु विविधेन कौशलेन उपायान् प्रयुञ्जन् अतिष्ठम्।

व्यचिन्तयञ्च सर्वोऽपि अतिशूरः सेवकवर्गो मयि तथानुरक्तो यथा आज्ञया जीवितमपि तृणाय मन्यते। राज्यहितयसैन्यसामग्र्या च न अहमश्मकेन्द्राद् वसन्तभानोर्न्यूनो नीत्याविष्टश्च। अतस्तं पराजित्य विदर्भपतेरनन्तवर्म्मणस्तनयं भास्करवर्म्माणं पितृत्र पदे स्थापयितुमलमस्मि। अयञ्च राजसूनुर्भवान्याः पुत्रः अहञ्च तत्साहाय्ये नियुक्त इति सर्वत्र किंवदन्ती। इदञ्च मत्कपटं न केनापि विदितम्। अतएव अस्मिन् भास्करवर्म्मणि अयमस्मत्स्वामिनोऽनन्तवर्म्मणः पुत्रो भवान्याः प्रसादादेतद्राज्यमवाप्स्यतीति बह्वाशा वर्त्तन्ते। अश्मकेन्द्रबलञ्च राजपुत्रस्य भवानीपुत्रत्वं विदित्वा दैवशक्तेः पुरो न बलवती मानवी शक्तिरिति अस्माभिर्विग्रहे चलचित्तमिवोपलक्ष्यते। मौलाः प्रकृतयश्च स्वत एव राजसुताभ्युदयकाङ्क्षिण्यः, मया पुनर्दानमानादिना विश्वासिता विशेषेण राजपुत्रमेवाभिकामयन्ते। अश्मकेन्द्रान्तरङ्गाश्च भृत्याः मदीयैः पुरुषैः प्रभूतां प्रीतिमुत्पाद्य मदाज्ञया रहसि इत्थमुपजप्ताः यूयमस्मन्मित्राणि, मित्राणाञ्च शुभोदर्कं वचो वाच्यमेव। ये भवनीवरपुत्रं त्यक्त्वा वसन्तभानोः पक्षीया यास्यन्ति तेषां नियतमन्तकभवनगमनम्। तद् यदि सपरिजनः सपुत्रकलत्रः सुखेन स्थातुमिच्छथ तदा अनन्तवर्म्मतनयं भास्करवर्म्माणमनुसरथ। इति आकर्ण्य बहवोऽश्मकेन्द्रभृत्या मद्वशे एवावर्त्तन्त।

अथाश्मकेन्द्रोऽपि अचिन्तयत् राजसूनोर्मौलाः प्रजाः सर्वा एव एनमेव प्रभुमभिलषन्ति, मदीयश्च आभ्यन्तरो भृत्यवर्गः भिन्नमना इव लक्ष्यते। यदि अहमुपेक्षमाणस्तिष्ठामि

तत उत्पन्नोपजापं स्वराज्यमपि नालं रक्षितुम्। अतोऽविलम्बमेव अभिन्नमनोभिः कतिपयैर्बलैः समेतः विग्रहं रचयामि इति कृतमतिः मृत्युमुखमिवास्मत्सैन्यमभ्ययात्। तमभ्यायान्तमालोक्य राजपुत्रेण सार्द्धं तुरगाधिरूढोऽभ्यसरम्। तावत् सर्वा एव तत्सेना यदयमेतावतोऽपरिमितस्य अस्मत्सैन्यस्य उपरि एक एव अभ्यागच्छति तत्र भवानीवर एव असाधारणो हेतुरिति निश्चित्य आलेख्यलिखिता इव अवस्थिताः।

ततो मयाभिगम्य सङ्गराय समाहूतो वसन्तभानुः समेत्य मामसिप्रहारेण दृढमभ्यहन्। अहञ्च शिक्षाबलेन विफलिततत्प्रहारः प्रतिप्रहारेण तं विनाश्य तच्छिरोऽवनौ विनिपात्य सैनिकान् सर्वान् अवदम् अतःपरमपि ये युयुत्सवः, ते समेत्य मया सह युध्यन्ताम्। नो चेत् राजतनयचरणशरणा भवन्तु। मद्वचनमाकर्ण्य सर्वेऽपि अश्मकेन्द्रसेवकाः स्वस्ववाहनेभ्यः समवतीर्य्य राजसूनुमाश्य तद्वशवर्त्तिनोऽभवन्। ततोऽहमश्मकराज्यं राजसूनुसात् विधाय तद्रक्षणार्थं मौलान् स्वानधिकारिणो नियुज्य आत्मीयभूतेन तत्सैन्येन साकं विदर्भान् अभ्येत्य राजधान्यां पितेव पदे न्यवेशयम्।

अथ एकदा माता सहावस्थितं तं राजानं व्यजिज्ञपम् मम एकस्य कार्य्यस्य आरम्भश्चिकीर्षितः, स यावन्न सिध्यति तावन्मया न कुत्रापि अवस्थातुं युक्तम् अत इयं मद्भार्य्या त्वद्भगिनी मञ्जुवादिनी कियन्त्यहानि त्वदन्तिकमेव तिष्ठतु। अहं यावदिष्टजनोपलम्भं भुवं विभ्रम्य तमासाद्य पुनरत्र समेष्यामि। इत्याकर्ण्य मात्रानुमतेन राज्ञा अभिहितम् आर्य्य! अस्माकमेतद्राज्योपलम्भस्य असाधारणो हेतुर्भवान्। भवन्तं विना क्षणमपि मया राज्यधूरियं न निर्वाह्या। तत् किमेवं

ब्रवीति भवान् इति। मया उक्तं त्वया न अत्र किमपि चिन्तनीयं योऽयं ते सचिवरत्नमार्य्यकेतुरस्ति, स ईदृशानां बहूनां राज्यानां धुरं वोढुमलम् अतस्तमत्र नियुज्य गमिष्यामि। इत्येवमाश्वासितोऽपि समात्यकोऽसौ विविधैराग्रहैः कियन्तं कालं मां प्रयाणोपक्रमात् न्यवर्त्तयत्। प्रादाच्च उत्कलाधिपतेः प्रचण्डवर्म्मणो राज्यं मह्यम्। अहञ्च तद्राज्यं स्वायत्तं कृत्वा राजानमामन्त्र्य यावद् भवदन्वेषणार्थं व्रजामि तावत् अङ्गनाथेन सिंहवर्म्मणा स्वसाहाय्याय आकारितोऽत्र समागतः पूर्वपुण्यपरिपाकात् स्वामिना समगंसि।

इत्याकर्ण्य सम्प्रहृष्टाः सर्वे कुमाराः पाटलिपुत्रे यौवराज्यमुपभुञ्जानं पूर्वसङ्केतितं सभार्य्यं सोमदत्तमानाय्य यावत् परस्परमानन्दमनुभवन्ति, तावत् पुष्पपुराद्राज्ञः पत्रमादाय राजहंसस्य समागता राजपुरुषाः प्रणम्य राजवाहनं व्यजिज्ञपन् कुमार! देवस्य पितुस्ते आज्ञापत्रं गृह्यताम्। इत्याकर्ण्य सादरं तद् गृहीत्वा राजवाहनः सर्वेषां शृण्वतां तदवाचयत्। "स्वस्ति श्रीराजहंसभूपतिः पुष्पपुरात् चम्पामधिवसतो राजवाहनप्रमुखानाशास्य निगदति यथा यूयमितो मामामन्त्र्य प्रस्थिताः पथि कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे उपशिवालयं स्कन्धावारं निधाय स्थिताः। तत्र राजवाहनं निशि शिवालये शिवपूजार्थं स्थितं प्रातरनुपलभ्य अवशिष्टाः सर्वेऽपि कुमाराः सह एव राजवाहनेन राजहंसं प्रणंस्यामो न चेत् प्राणांस्त्यक्ष्याम इति प्रतिज्ञाय सैन्यं परावर्त्य राजवाहनमन्वेष्टुं पृथक् प्रस्थिताः। एवं भवद्वृत्तान्तमाकर्ण्य सैनिकेभ्यः, असह्यशोकसागरे निमग्नोऽहं वामदेवाश्रमं गत्वा तद्विदितं कृत्वैतं वृत्तान्तं प्राणांस्त्यक्ष्यामि इति निश्चित्य तदाश्रमगतस्तं मुनिं प्रणम्य यावत्तिष्ठामि, तावदसौ त्रिकालवेदी विदितास्मदभि-

प्राय: सादरमवादीत् राजन्! विदितं ते समीहितम्, एते हि त्वत्कुमाराः राजवाहननिमित्तं कियन्तं कालमापदमासाद्य भाग्योदयात् असाधारणविक्रमकौशलाभ्यां विहितदिग्विजयाः प्रभूतानि राज्यानि उपार्ज्य तव पादाभिवन्दनार्थमचिरेणागमिष्यन्ति तदत्र मा साहसं कार्षीरिति तदाकर्ण्य तत्प्रत्ययाद् धैर्य्यमालम्ब्य स्थितं मामद्य असौ मुनिराज्ञापयत् राजन्! राजवाहनप्रमुखाः सर्वे कुमाराः साम्प्रतं समीहितसिद्धिलाभशोभिनश्चम्पायां समेताः, तत् प्रेष्यतामाज्ञापत्रं सेवकैरिति अहमाज्ञापत्रमिदं भवतां प्रेषयम् अतःपरञ्चेत् क्षणमपि विलम्बं विधास्यथ ततो मां जननीञ्च वसुमतीं कथावशेषावेव श्रोष्यथ इति।"

एवं पितुराज्ञापत्रं श्रुत्वैव सराजवाहनाः कुमाराः वशीकृतराज्यरक्षणसमर्थान् आप्तान् पुरुषान् स्थाने स्थाने नियुज्य कियता सैन्येन मार्गरक्षां विधाय पूर्ववैरिणं मालवेन्द्रं मानसारं पराजित्य तद्राज्यं वशीकृत्य चण्डवर्म्मणा मन्त्रिणा पूर्वं कारागृहे निक्षिप्तं पुष्पोद्भवं कुमारं सभार्य्यं मोचयित्वा स्वस्वभार्य्यासहिताः पुष्पपुरं गत्वा राजवाहनम् अवन्तिसुन्दर्य्या समेतं पुरस्कृत्य तस्य राजहंसस्य मातुर्वसुमत्याश्च चरणान् ववन्दिरे। तौ च पुत्रसमागमेन परमानन्दमनुभवन्तौ वामदेवः समीक्ष्य सर्वान् कुमारानाज्ञापयत् भवन्तः सर्वेऽपि साम्प्रतं स्वानि स्वानि राज्यानि गत्वा न्यायेन परिपालयन्तु, यदा च इच्छा पुनर्भवति तदा पित्रोश्चरणाभिवन्दनाय आगन्तव्यम्। ततस्ते सर्वेऽपि कुमारास्तन्मुनिवचनं शिरसि आदाय तं प्रणम्य पितरौ च दिग्विजयं पुनर्विधाय मुनिसन्निधौ स्थितं पितरं राजहंसमुपागमन्।

अथ राजा कुमाराणां स्वस्वचरितानि आकर्ण्य परमप्रीतो मुनिं सविनयं व्यजिज्ञपत् भगवन्! तव प्रसादादस्माभिर्मनुजमनोरथाधिकं सुखमधिगतम् अतःपरं मम भवच्चरणसन्निधौ स्थित्वा आत्मसाधनमेव विधातुमुचितं तत् पुष्पपुरराज्ये मालवराज्ये च राजवाहनमभिषिच्य अवशिष्टानि राज्यानि नवभ्यः कुमारेभ्यो यथायथं सम्प्रदाय ते च कुमारा राजवाहनवशवर्त्तिनस्तदेकमत्या समग्रां भुवमकण्टकां यथा उपभुञ्जन्ति तथा विधेयं स्वामिनेति। मुनिरवदत् कुमाराः! अयं वो जनकः वयःसमुचिते पथि वर्त्तमानः, अस्य मदाश्रये स्थित्वा वानप्रस्थाश्रमाश्रयणं सर्वथा भवद्भिर्न निवारणीयम्। भवन्तश्च पितृसन्निधौ न सुखमवाप्स्यन्ति इति अभिधाय राज्यानि कुमारेभ्यो यथायथं विभज्य प्रादात्। ते च मुनेः पितुश्च आज्ञां शिरसा आधाय राजवाहनं पुष्पपुरेऽवस्थाप्य तदनुज्ञया स्वानि स्वानि राज्यानि गत्वा न्यायेन प्रतिपालयन्तः स्वेच्छया पित्रोः सकाशे गतागतमकुर्वन्। एवमवस्थितास्ते कुमाराः सर्वमपि भूमण्डलं परस्परम् ऐकमत्येन परिपालयन्तः परमसुखेन कालमत्यवाहयन्।

इति अष्टमोऽच्छ्वासः।

मुद्राराक्षसनाटकस्य पूर्वपीठिका।

अस्ति मगधेषु कुसुमपुरं नाम नगरम्। तत्रासीत् महाप्रतापो राजा नन्दो नाम, तस्य महिषी रत्नावली नाम। तस्य आसन् नव सूनवः। कदाचित् नन्दसमृद्धिलोलुपानां युद्धार्थिनां राज्ञां मन्त्रिणो व्यजिज्ञपन् भूपालाः! परमसमृद्धिमान् विचक्षणामात्यो नन्दो निग्रहीतुं न शक्यः अतोऽस्य अमात्यबलमविचार्य्य देवैर्नैतदारम्भणीयं कार्य्यमिति। ततस्ते नृपतयोऽब्रुवन् भवद्भिर्धीमद्भिरेकमत्या परन्निमितं समं श्लक्ष्णं नितान्तरम्यं देवदारुखण्डमेकं रहसि सुवर्णपट्टिकायां संस्थाप्य मुद्रामुद्रितं विधाय किमस्य मूलं का वास्य शिखेति विचार्य्यार्य्येण अस्माकं लेखनीयमिति लेख्यं कतिपयतुरगवसनमणिमुक्तासमेतं महाराजय नन्दाय प्रेषणीयमिति ते च तथैवान्वतिष्ठन्।

कदाचित् राजा नन्दः प्रमदवनं प्राविशत्। तत्र प्रविश्य चामरग्राहिण्या सुमङ्गलाख्यया कयापि किङ्कर्य्या सह चलदलतरोरधस्तादतिष्ठत्। तत्र च तत्फलकणिकां वदनेन आदाय द्रुततरं गच्छन्तीं पिपीलिकापङ्क्तिमालोक्य सविस्मयः स्मितमकरोत्। सुमङ्गलापि राज्ञः स्मितमवलोक्य स्मितमकरोत्। ततो राज्ञा कथं त्वया स्मितं कृतमित्यभिहिता सा न किञ्चित् कारणं मम स्मितस्य परं महाराजस्य स्मितदर्शनेन मम स्मितं जातमिति अवदत्। ततश्च राजा मत्स्मितहेतुमविज्ञाय त्वया न स्मितं कृतं मया ज्ञायते, तत् मत्स्मितहेतुरवश्यं त्वया वक्तव्यः नोचेत् वधिष्यामि त्वामिति तर्जयामास। उक्तञ्च,

वृथा स्मितं वृथालापं न कुर्य्याद् बुद्धिमान् नरः।
कुर्वन् वै लघुतामेति शक्रतुल्योऽपि भूतले॥

इत्थं तर्जिता सा गत्यन्तरमपश्यन्ती ब्राह्मणमेकमपश्यत्। अवन्दत च तं पादयोः प्रणिपत्य। स च अग्रजन्मा तां नितरां कातरां मृतामिवोपलक्ष्यमाणामालोक्य कारणमपृच्छत्। सा राज्ञा उक्तं सर्वं न्यवेदयत्। स तु तां सर्वमेतदहमभिधास्ये मा भैषीरिति समाश्वास्य अभाषत वत्से! अपि क्व राजा स्थितः, किं तत्र अभूत्, सर्वं निवेदयेति सा अवोचत् ब्रह्मन्! अश्वत्थतरुतले पिपीलिकापङ्क्तिमालक्ष्मासीत् तत्र कियन्तं कालं राजा असौ स्थित इति।

अथ ब्राह्मणेनोक्तं विदितं राजस्मितस्य कारणं शृणु अश्वत्थवीजमतिक्षुद्रं क्षुद्राभिः पिपीलिकाभिर्वदनेनापह्रियते परमेतदेव वीजं कदाचित् गजादिभिरपि करकवलनायोग्यमहत्तरतरुरूपतया परिणमति, तद्विचित्रा विधातुः सृष्टिरिति स्मितमकरोत् राजा। सा तु एवमभिहिता द्विजेन, राजान्तिकमुपेत्य कृताञ्जलिरभाषत देव! चलद्दलवीजवदनां पिपीलिकालीमवलोक्य एतदेव वीजं कालवशात् महत्तररूपं भविष्यति इति विस्मितो विधातुरतितरां सृष्टिनैपुण्यमिति स्मितमकरोत् महाराज इति। ततश्च अतिप्रीतो नृपतिस्तस्यै सुमङ्गलायै महार्हरत्नहारं प्रसादमकरोत्।

अथैकदा सभासीनं नृपं वेत्रपाणिर्दौवारिकः समेत्य प्रणम्य च कृताञ्जलिः सकलसामन्तसम्मत्या आगतदूतदत्तसुवर्णपेटिकासमेतानेकतुरगादिवस्तुजातमादाय प्रदर्श्य राज्ञानुमतः पेटिकामहार्घ्य तद्वाचिकं सर्वमभिधाय परावर्त्तत। ततश्च राजा वक्रनासादिभिरमात्यैः सह किमस्य मूलं का वास्य शिखेति विचारयन्नपि न किञ्चिदवधारितवान्। ततश्च तदज्ञान-

जनितामुत्सुकतामाश्रित्यैव हृततत्काष्ठः स्वान्तःपुरमेव प्रावि-शत्। तत्र च सुमङ्गलाया एव अस्ति अस्य निगूढ़ार्थबोध-सामर्थ्यमित्यवधार्य्य तामवादीत् सुमङ्गले! ब्रूहि तावत् किमस्य काष्ठस्य मूलं का वास्य शिखेति। सा तु शिरसा प्रणम्य बद्धाञ्जलिः, देव! क्व प्रमदानामेतादृशं बुद्धिपाटवम्? यच्च मया स्मितनिमित्तमभिहितं तन्न मया स्वधिया, परं केनचित् महात्मना मन्मरणोद्यमदर्शनसञ्जातकरुणेन अभिहितम्। मया देवपादमूले निवेदितमित्यभाषत।

अथ राजा तदैव तं महापुरुषमन्विष्य मन्त्रागारमानीय यथार्हमर्चयित्वा अब्रवीत् ब्रह्मन्! कं देशमलङ्करोति भवान् किमाख्यश्च। द्विजः प्राह राजन्! भवन्नगरनिवासिनो मणि-कारश्रेष्ठिनश्चन्दनदासस्य सविधे कृतवसतिरस्मि सुबुद्धिशर्मा नामेति। राजा अब्रवीत् द्विजवर! किमस्य काष्ठस्य मूलं का वा शिखेति भवता विचार्य्य अभिधीयतां ब्राह्मणेनोक्तं नृपते! किमत्र विचारणीयं सुकर एतस्य अवबोधः, अस्मिन् जले प्रक्षिप्ते योऽस्यांशो जले निमज्जति स एव अस्य मूलं यतः काष्ठस्य मूले एव गुरुतास्ति गुरुत्वञ्च निमज्जनकारणमिति ततश्च राजा तदीयबुद्धिसौष्ठवमवगत्य अतिप्रीतस्तस्मै प्रधाना-मात्यपदवीं दत्त्वा स्वामात्यकृत्ये न्ययोजयत्। अथ कालेन सुबुद्धिशर्मणः राक्षस इति अपरा आख्या सञ्जाता।

अत्रान्तरे शकटारो नाम कश्चित् सुबुद्धिशर्माणं प्रधाना-मात्यपदवीमारूढं निशम्य सञ्जातेर्ष्यः पर्वतेश्वरदेशसंस्था-पितकटकाधिपत्यमपास्य छायेव राजानं सेवितुमुपचक्रमे। दैवाच्च राजा ममार। तस्मिन्नेव समये विन्ध्यारण्यसन्निधि-वासी कश्चित् सुविद्यो नाम जटिलः नेपालदेशान्नीलकण्ठ-नामोपाध्यायप्रसादासादितपरशरीरप्राणप्रवेशविद्यः सुशील-

बहुश्रुताभिधाभ्यां सतीर्थाभ्यां सह गुरुदक्षिणायै कल्पित-लक्षसुवर्णार्जनाय राजानं नन्दमेव तद्दानसमर्थं मन्यमानः कुसुमपुरमुपागमत्। अश्रौषीच्च आगत्य एव जाह्नवीतीरे कृतासनपरिग्रहो राजमरणम्। सोऽचिन्तयत् कथमिदानीं गुरुदक्षिणामाहरामि, अस्याश्च बहुत्वाद् बहुधनिसविधे याचितव्यं तथात्वेऽपि सम्यक् सिद्धिर्भवति न वा, याचनं जीवन्मरणमेव। उक्तञ्च,

धनान्धसविधे दीनं देहि देहीति यो वदेत्।
क्षपन्नात्मनः कालं जीवन्नेव न जीवति॥
वरं वृक्षत्वग्भिर्वसनरचनं शैलशयनं
वरं जीर्णारण्ये गलितफलमूलाशनरुचिः।
वरं मृत्युर्लोके न तु धनमदान्धस्य सविधे
स्खलद्वर्णं लज्जानतमिह मुखं याचनविधौ॥

अतो याचनमनुचितं तदिदानीं निजविद्याबलेन राजशरीरमनुप्रविश्य सुशीलं याचकं विधाय स्वकार्यं साधयामि इति निश्चित्य अब्रवीत् भ्रातः सुशील! त्वमद्य सन्ध्यासमये राजशरीरप्रविष्टस्य मम सकाशं गत्वा गुरुदक्षिणार्थं लक्षसुवर्णानि याचस्व, भ्रातः बहुश्रुत! त्वं मच्छरीरमिदं यत्नतो रक्षेत्याख्याय स्वसिद्धविद्याप्रभावेण प्राणानाकृष्य राजशरीरमन्वविशत्। राजा च सद्यः सुप्तोत्थित इव व्यबुध्यत। ततश्च मन्त्रिराक्षसेन सकलनगरमहोत्सवाय प्रासादसिंहासने राजानमुपवेश्य महन्मङ्गलमकारि। तस्मिंश्च काले सुशीलमागतं दृष्ट्वा राजा तं बहु सम्मान्य गुरुदक्षिणार्थं तेन प्रार्थितः तस्मै लक्षसुवर्णानि प्रादात्। एतदालोक्य मन्त्रिराक्षसेन चिन्तितं राज्ञो गतजीवितस्य सहसा पुनर्जीवनं जीवितमात्रेण च बहुसुवर्णदानं किमपि अद्भुतमिव प्रतिभाति, मन्ये केनापि

परशरीरप्रवेशविद्याविचक्षणेन स्वेष्टलाभाय आपातत इद-मनुष्ठितं परतश्च अनेन पुनः स्वशरीरपरिग्रहोऽवश्यं करिष्यते, तदा च वयं राजरहिता भवामः, अतो राजशरीरप्रविष्टस्य शरीरं कुत्रापि स्थितं विनाशनीयं येन अनेन पुनस्तत् न प्रति-पद्यते इति विचिन्त्य तत्कालमेव तुरङ्गमारूढ़ः इतस्ततोऽन्वे-षणाय भागीरथीपरिसरेण गच्छन् कदा सुविद्यः स्वशरीरमा-श्रयेदिति चिन्ताव्याकुलं सुशीलं बहुश्रुतञ्च दृष्ट्वा अये! स एवायं जनः, यः सुवर्णलक्षाणि परिगृहीतवान् दृश्यते च सुवर्ण-लक्षप्राप्तावपि व्यग्र इव। अतोऽत्र एव किमपि आलोक-नीयमिति विविच्य अश्वादवततार ददर्श च जटिलशरीर-मेकम्। कथमेतत् शरीरमत्र पतितं तिष्ठति इति पृच्छया यदा सम्यगुत्तरं न अधिगतं तदा एतच्छरीराधिष्ठिता एव राजशरीरमनुप्रविष्ट इति निश्चित्य तच्छरीरं काष्ठादिभि-रदाहि मन्त्रिराक्षसेन। तौ च जटिलसहचरौ कदाचिदेताभ्यां कोऽप्युपायः करिष्यते इति शिलानिबद्धहृदयौ गङ्गाम्भसि निक्षिप्तौ।

अथ राजशरीरप्रविष्टो जटिलः स्वविद्याप्रभावेण शरीरं मेऽनेन मन्त्रिराक्षसेन भस्मसात् कृतमिति विदित्वा शरीर-वत्सलतया मनःक्षोभमगात्। ततश्च कियता कालेन मन्त्रि-राक्षसेन चिन्तितम्।

मयि प्रवृत्ते किमपि प्रवक्तुं चित्तं समासज्जति कौतुकेषु।
मयि स्थिते संसदि वक्रनासं सम्बोध्य सम्भाषणमातनोति॥

इति विरक्त इव लक्ष्यते राजा प्रायेणायं स्वशरीरविनाश-जनितरोष इति मन्ये अतोऽत्रेदानीमस्मदवस्थितिर्नोचिता। यतः,

अन्तकः कुपितो यस्मिन् तदन्तं कुरुते हि सः।

राजा तु कुपितः सर्वं कुलस्यान्तं तनोत्यलम् ॥

इति विचिन्त्य सायं नगरप्रान्तस्थितदेवायतनमहोत्सव-दर्शनव्याजेन सकुटुम्बः कुसुमपुरमजहात्। ततश्च भागीरथी-मुत्तीर्य्य सन्निहितदेशाधिपतिः पर्वतेश्वर एव गुणज्ञो मामनु-ग्रहीष्यति इत्यवधार्य्य तमभ्यगात्।

अथ नीतिरीतिविज्ञानविज्ञाता शकटार एव अमा-त्यवर्य्यः राजप्रियतामगात्। एकदा राजानं मृगयारतिमालक्ष्य शकटारोऽपि तमनुसरन् मृगयाविहारेण भृशमरञ्जयत्। मृगानुसरणक्रमेण राजानमतिनिविड़ारण्यप्रविष्टमश्वमारूढ़-मेकः शकटार एव अनुवव्राज तुरङ्गमाधिरूढ़ः। अपराणि सैन्यानि तमनुसर्त्तुं न अशक्नुवन्। ततश्च अमात्यः शकटारो राजनं भृशमाक्रान्तं क्षुत्पिपासातुरमालोक्य अश्वादवतीर्णं स्वोत्तरीयवसनास्तृते कान्तारैकदेशे समुपवेश्य तस्य पिपासाप-नयनार्थं पानीयमानेतुमगात्। प्रापच्च इतस्ततोऽन्विष्य जला-शयमेकम्। ततस्तत्र अवगाह्य विसिनीदलनिर्मितपुटेन पानीयमुद्धृत्य पिबन् यावत् समन्तादवोकयति स्म तावत् कामपि एकां कतिपयवर्णावलीविराजमानां शिलां जलमध्ये अपश्यत्। तत्र लिखितमस्ति एतत्

अत्युच्छ्रिते मन्त्रिणि पार्थिवे च विष्टभ्य पादावुपतिष्ठते श्रीः।
सा स्त्रीस्वभावादसहा भरस्य तयोर्द्वयोरेकतरं जहाति ॥

तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मर्म्मज्ञं व्यवसायिनम्।
अर्द्धराज्यहरं भृत्यं यो न हन्यात् स हन्यते ॥

ततश्च असौ व्यचिन्तयत् केन किमर्थमिदं व्यलेखि, अथवा मदर्थमेव अत्रालेखि विधात्रा यतोऽहमेवैतादृशोऽस्मि। यदि कदाचित् दुर्दैववशात् मे शिलामिमां राजा स्वयं पश्येत् तन्नूनं मम प्राणसंशय एव भवेत् तन्न युक्तमिमां शिलामीदृशीमेव

परित्यक्तुम् अन्यत्र वा नेतुं राजनि अत्र स्थिते। तदत्रैव एनां विपरीतां कृत्वा स्थापयामि, कदाचित् असौ राजा अतिपिपासाकुलतया अत्रैव आगमिष्यति इति तथा पद्मिनीदलपुटेन जलं गृहीत्वा राजान्तिकमाजगाम। राजा तु तज्जलं पीत्वा अपि पिपासाशान्तिमलभमानः तामेव वापीमवातरत्। तत्र च शीतलसोपानप्रान्तशिलातले निहितचरणः निर्मलं पयः समन्तादवलोकयन् एकतस्तु कलुषितं नीरमालक्ष्य कथमिदमेवं रूपमिति तर्कितमतिस्तदन्तर्जले करं प्रसारयामास। पस्पर्श च शिलामेकां सकर्दमाम्। उत्थाप्य तां जलेन क्षालयन् यावदवलोकयति तावत् तत्र लिखितं तदेव श्लोकद्वयमालोक्य अवाचयत्।

अत्रान्तरे मन्त्रिणा कथमद्यापि राजा चिरयति, मन्ये सा शिला अनेनाधिगता इति तर्कयता तदन्वेषणव्याजेन तत्रैव आगतम्। आगत्य च स मन्त्री तत्र तं राजानम् आकृष्टशिलालिखितश्लोकदत्तदृष्टिं तदर्थालोचनव्यग्रमनसमवलोक्य मम एवायमनर्थं आपतित इति समचिन्तयत्।

स्वयं गते जगज्जालं गतमेव न संशयः।
स्वयं जीवति तत्सर्वं जीवतीत्येव निश्चयः॥
धर्म्मार्थकाममोक्षाणां कारणं स्वस्य जीवनम्।
तस्य सत्त्वे त्वधर्मोऽपि परिहर्त्तुं लघुर्भवेत्॥
अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च।
आत्मत्राणतुलां यान्ति नैव विघ्नानकोटयः॥

एवं विचिन्त्य तामेव महाशिलां राजशिरसि पातयामास। दृष्ट्वा च राजानं गतजीवितं तद्वाजिनं कस्मिंश्चित् कान्तारे विमुच्य तस्मादतिदूरमभिगच्छन् राजान्वेषणमिव कुर्वन् विचचार। ततश्च सैनिकेषु समागतेषु तान्

राजवृत्तान्तं पप्रच्छ। तैश्च राजा न प्राप्त इति निगदितो दुःखितः इव तैः सह समन्तात् काननानि परिभ्रमन् दुःखाभिभूत इव नगरं प्रत्यागमत्। आगत्य च तत्र राजानमदृष्ट्वा सर्वासु दिक्षु तदन्वेषणाय लोकान् प्रस्थापयत्। पुनश्च स्वयं सैनिकैः परिवृतो राजान्वेषणार्थं काननानि पर्य्यटन् तमेवाश्वं लेभे न तु राजानम्। ततः सर्वे प्रत्यावृत्य सुदुःखिताः नगरमेव शोकाम्बुधौ न्यमज्जयन्। शकटारस्तु हा राजन्। क्वासि देहि मे प्रतिवचनमिति नितरां शोकाकुल इव उच्चैश्चक्रन्द। सर्वैश्च तदनुजीविभिः प्रतिबोधितोऽपि प्राणत्यागाय नाम मतिमकरोत्।

अथ रोदिति सावरोधे कुसुमपुरजने वक्रनासादयो मन्त्रिणो मिलित्वा तं शकटारं प्रबोध्य नव नन्दकुमारान् सान्त्वयित्वा मृतस्य राज्ञः और्द्ध्वदैहिकमकारयन्। शुभे च दिने ज्येष्ठं राजसुतं राज्ये अभ्यषेचयन्। अपरे च राजनन्दनास्तं ज्येष्ठं पितरमिव उपचेरुः। एकदा असौ नवो नृपतिः सवयोभिरुपवने विहरन् कस्यचित्तरोस्तले उपविष्टः पितृनिधनजनितचिन्तया व्याकुलितः शकटारे अनुपस्थिते वक्रनासादीन् मन्त्रिणोऽपृच्छत् आर्य्याः! पिता अस्माकं क्व गतः किं वा तस्य वृत्तं भवन्तः सविशेषं मम निवेदयन्तु इति। ततस्तैरुक्तं राजन्! एकदा देवस्य पिता अमात्यशकटारेण सह मृगयार्थं महावनमगात्। तत्र इतस्ततः परिभ्रमन्तौ तौ पार्श्वचरसैनिकवृन्दपरिभ्रष्टौ बहुदूरमीयतुः। ततः किञ्चित् कालानन्तरम् अमात्यः शकटारो न क्वापि राजा प्राप्त इति समागत्य नगरे प्रख्याप्य पुनरन्वेषणार्थं गतस्तुरङ्गममेव आनीतवान्। एतावन्तमेव वयं वृत्तान्तं जानीम इति। राजा एकदाकर्ण्य नानावित-

र्म्माकुलतया क्षणं तूष्णीमासीत्। ततश्च उत्थाय रहसि विचारचतुरान् विस्रम्भभाजनचारजनान् आहूय क्व गतस्तातः किञ्च अस्य सञ्जातमेतद् रहस्यमन्विष्यन्तु भवन्तः, अन्वेषणे सम्पन्ने भवतः सम्यक् परितोषयिष्यामि इति समाज्ञाप्य स्वयमन्तःपुरमगात्। ते तु किञ्चिदितस्ततो मृगयमाणाः अलब्धराजवृत्तान्ताः समागत्य प्रोचुः देव! किञ्चिदपि न अस्माभिर्ज्ञातं राजवृत्तान्तमिति। ततश्च राजा कुपितस्तान् भवद्भिर्येन केनापि उपायेन एतन्निगूढ़वृत्तमानितव्यं नो चेत् युष्माकं प्राणदण्डं विधास्यामि इति भयमदर्शयत्। अथ तेऽतिभीताः स्थलेषु जलेषु च विविधोपायेन अन्वेषणमकुर्वन्। तेषु कश्चित् स्थविरः नगरोपान्तवर्त्तिनः सरसस्तीरे समासीनं कमपि तापसवेशं पथिकमद्राक्षीत्। तापसश्च तमुद्विग्नरूपं दृष्ट्वा वृत्तान्तमपृच्छत्। वृद्धेनोक्तं वयं राजाज्ञया मृगयागतस्य तत्पितुरन्वेषणार्थं नानाविधान् उपायान् चक्रम परमकृतार्था एव। अकृतार्थांश्च अस्मान् समागतानसौ प्राणदण्डेन योजयिष्यति इति।

तदाकर्ण्य स तापसस्तं स्थविरमब्रवीत् तात! समाश्वसिहि गच्छ सत्वरं राजानं निवेदय, अस्ति कश्चित्तापस एतद्वृत्तान्तप्रणिधाननिपुण इति तदाकर्ण्य तेन वृद्धेन हर्षोत्फुल्लचित्तेन सत्वरं राजसदनमभ्येत्य राजाभिदधे देव! अद्य दिवसावसानसमये मया कश्चित् तापसो दृष्टः। स तु मामलब्धराजवृत्तान्तं विषादपूर्णमालोक्य कृपया श्रुतसर्ववृत्तान्तः नय मां राजसन्निधिम् अहमेतद्वृत्तान्तवर्णने शक्त इत्याचष्ट। तच्छ्रुत्वा अहं सत्वरमेव देवपादमूलमागतः, परं देवः प्रमाणमिति ततश्च राज्ञा शीघ्रमानय तं तापसमित्युक्ते तेन अविलम्बितमेव आनीतः स तापसः राजसमीपमगच्छत्। तमागत-

मभिप्रणम्य समुचितासने समुपवेश्य भगवन्! तातवृत्तान्त-
नितान्तचिन्ताकुलतया अनया प्रभूतया राज्यश्रिया अपि
निमेषमात्रमपि न विश्रान्तिसुखं प्राप्नोमि, कं शरणं यामि
इदानीमिति चिन्तयन्नेव चिन्तामणिमिव भवन्तं समासादित-
वानस्मि इत्यवसितवचने एव नरपतौ स तापसः स्वसमीहितं
सिद्धमेव अवेहि परश्वः सर्वमावेदयिष्यामि इत्यभिधाय सर-
स्तटमगात् राजा च अन्तःपुरम्।

अथ तापसः केनापि उपायेन अयमर्थः शीघ्रं निर्णेय इति
चिन्तयन् वीरसाधनं सस्मार। बद्धपरिकरश्च प्रातरुत्थाय तं
स्थविरं तदुपयोगिद्रव्यासादने न्ययोजयत्। स्वयञ्च श्मशाने
शूलारोपितं पुरुषमेकं संगृह्य सायं गङ्गाजलेन संस्नाप्य चिता-
मेकामासिच्य तत्र कृताञ्जनं विहितसिन्दूरतिलकं रक्तचन्दन-
चर्चितं रक्तकरवीरदामनिबद्धप्रत्यङ्गं सताम्बूलवदनम् उत्तानं
संस्थाप्य चरणयोर्हस्तयोः शिखायाञ्च तत्तन्मन्त्रैः पञ्चभिः
कीलकैः कीलयित्वा मत्स्यमांसाद्यनेकबलिपूजोपकरणान्यासाद्य
विस्रंसितचिकुरभारो वामकरकलितनरकपालमालः कृत-
सिन्दूरतिलकः रक्तचन्दनकृतानुलेपनो रक्तपुष्पमालाविराजित-
कण्ठनालः करतलकलितललितकरवालस्ताम्बूलवदनः साञ्जन-
नयनो विश्वासास्तच्छववक्षहृदयबद्धवीरासनो दिग्बन्धात्मरक्षा-
दिकं विधाय विगतभीर्दिक्षु विदिक्षु च क्षेत्रपालादिभ्यो
बलीन् विकीर्य्य तिरस्करिणीं नमस्कृत्य महाकालीं ध्यात्वा
निशीथे मन्त्रमजपत्। ततश्च अनेकसिद्धिविध्वंसि घोरनाना-
रूपभूतप्रेतपिशाचादीन् तत्तद्बलिभिस्तत्तद्विद्याप्रभावैश्च
निराकुर्वन् मन्त्रवर्णावलीपाठपरः सहसा यामिनीचरमयामे
प्रचण्डमार्त्तण्डमण्डलमिव प्रबलबहलकालानलमिव तेजो-
राशिमपश्यत्। ततश्च देवीपादपद्मनिबद्धचेतस्तया अवि-

चलितमतिः क्षणेन भ्रमद्भ्रमरमन्दारदामनिबद्धकुटिलकुन्तलः बहुलरत्नराजिविराजितानेकरविसम्भारभासुरकुण्डलां गृहीत-दिव्यताम्बूलरागप्रतिफलनद्विगुणितरक्तिमारञ्जितगण्ड-मण्डलां बालातपविडम्बिसिन्दूरसारललिततिलकां सस्मितवदनचन्द्रां देवीं भद्रकालीं ददर्श। दृष्ट्वा दण्डवत् प्रणम्य च तेन संस्तुता सा वत्स ! परितुष्टाऽस्मि वरं वृणीष्व इति तमवादीत्। ततस्तेन मातर्भूपतेर्नन्दस्य किं वृत्तम् आचक्ष्व इति वरं प्रार्थिता महादेवी समभाषत भद्र ! अस्ति अत्र नगरोपान्तवर्त्ती पातालकन्दरो नाम महीधरः। तस्य दरीपरिसरे वटविटपिसविधवर्त्तिन्या वाप्या जलान्तर्निहितशिलातलोल्लिखितश्लोकद्वयाभिप्रायदत्त-चित्तो महीपतिरमात्यशकटारेण महाशिलानिपातनेन व्यापा-दितस्तत्रैव अद्यापि तदीयसर्वाङ्गीणाभरणानि अस्थीनि च सन्ति इत्यभिधाय सद्यस्तिरोदधे। अथ स तपस्वी तेन वृद्धेन सह सद्य एव राजसदनमयासीत् अब्रवीच्च तं राजानं देव ! विदितं सर्वं देव्याः कृपया, परं न शक्नोमि निवेदयितुं यतः स्वायत्तसिद्धयः परायत्तसिद्धयः उभयायत्तसिद्धयश्च राजानो भवन्ति तेषु भवान् परायत्तसिद्धिरेवासि अयञ्च वृत्तान्तः सर्वो-ऽपि तं परमेव अनुभावतीति ततश्च राज्ञा स्वायत्तसिद्धिरेव अस्मि इति निःसन्देहमवगच्छ इत्यभिहितः स तापसः सर्वं देव्युक्तं न्यवेदयत्। तदाकर्ण्य राजा अतिचमत्कृतः स्वाभरणानि रत्नानि च बहूनि तस्मै पुरस्कृत्य तं तापसं वृद्धसहितं शिला-माभरणादिकञ्च आनेतुं प्राहिणोत् तौ च परिव्राड्देव्युक्तवर्त्मना गत्वा तत्सर्वमादाय राज्ञे समर्प्य स्वावासमगच्छताम्। ततो नृपतिस्तान्येव आभरणानि इति कञ्चुकिवटनादिज्ञाय शिलात-लोल्लिखितश्लोकद्वयार्थमवधार्य पितुश्चोभयायत्तसिद्धित्वमवगम्य अमात्यशकटारेणैव इदमनुष्ठितमिति जानन् शिलामाच्छाद्य

वक्रनासादीनाहूय सर्वं तद्वृत्तान्तमाख्याय शकटारं हन्तुमादिशत्। ततोऽमात्यशकटारमाहूय तस्मै सर्वं तत्कृतमाख्याय कालकायनामानं भृत्यमाहूय आज्ञापयत् कालकाय! अतिगह्वनमेकं भूगृहं विधाय सपुत्रकलत्रमेनं दुरात्मानं तस्मिन् निक्षिप्य अष्टाङ्गुलमितेन, तद्द्वारेण पलपञ्चकमितान् पुराणचणकान् तन्मितञ्च जलं प्रत्यहं दातव्यं यथा च तत्र न कोऽपि गच्छेत् तथा विधातव्यञ्च इति। कालकायश्च तथैव तत् सर्वमन्वतिष्ठत्।

अथ राजा वक्रनासादिभिरेव राजकार्य्याणि अपश्यत्। शकटारस्तु तथाविधबन्धनागारनिक्षिप्तः नितरां दुःखितः सङ्कटवर्मनिकटवर्मसुमतिमित्रगुप्तप्रकटारविकटाराख्यान् षट्पुत्रानभाषत पुत्राः, समुत्पन्ने ईदृशे व्यसने स्फुरति कश्चिदुपायो येन प्रतिविधानं कर्त्तुं शक्यते? ततस्तेषु कतिपयनिमेषश्वासवतामस्माकं न स्फुरति कोऽपि उपायलेशः, किञ्च तथाविधकृतातिपातकानां युक्तैव एतादृशी गतिरिति वदत्सु विकटारः समुत्पन्नमतिः सक्रोधश्च अब्रवीत् भ्रातरः! आत्मत्राणपरायणेन तातेन तादृशमकार्य्यमपि कृतं परं तत्तनयो राज्यप्रदानपरिपोषणादिना वर्द्धित इति कथं पातकिनो वयं किञ्च कृतघ्नेन अमुना निरपराधा वयमपि नीयन्तेऽन्तकसदनं तदत्र स्वस्वबुद्धिविभवेन प्रतिविधानं भावनीयमेव इति। ततः शकटारो विकटारमेव प्रतिविधानक्षमं विज्ञाय तान् चणकान् तज्जलञ्च तज्जीवनाय एव प्रकल्प्य स्वयं सपुत्रकलत्रः क्रमेण प्राणान् जहौ। विकटारस्तु राजापकारचिन्तनावगणितशोकः कथञ्चित् तावन्मात्रवृत्तिः कालमत्यवाहयत्।

एकदा राजा का गतिरिदानीं शकटारस्य इति कालकायमपृच्छत्। तेन च कालकायेन देव! तावन्मात्राश्चणकास्तज्जलञ्च मया तेन रन्ध्रेण दीयते इति एतावन्मात्रं ज्ञायते

नान्यदिति निवेदितम्। ततो नृपतिर्भृत्यद्वारसुद्घाट्य कोऽत्र जीवतीत्यवधार्य्यतामिति समादिष्टः कालकायः सर्वाणि मृतकास्थीनि इतस्ततो दृष्ट्वा अस्थिचर्मावशेषं विकटारञ्च देव! सर्व एव मृताः परमेकोऽस्थिचर्मशेषो हृतनिमेषः निश्वासोपलब्धजीवनो बालस्तिष्ठतीति न्यवेदयत्। तदाकर्ण्य राजा सञ्जातकृपस्तं बालकमानाय्य बन्धनात्, जीवनमात्रमन्नं तदर्थमाज्ञापयत्। स च तेनैव अन्नेन स्वगृहे स्थितः कालं निनाय।

अत्रान्तरे मन्त्रिराक्षसो व्यचिन्तयत्—

किं देशान्तरलब्धवैभवचयैः सर्वाधिकैः सर्वदा
यत्रात्यन्तिकबान्धमित्रसुहृदां दृष्टिर्न सञ्जायते।
किं वाऽनेन महत्तरेण महसा तत्राधिकारेण वा
यत्र द्वेषिजनस्य कापि निकृतिः कर्त्तुं न वा शक्यते॥

भिक्षाटनादिक्लेशविशेषकृशतरदेहदाहजनितबद्धवैरः सकलसम्पत्तिभोगयोग्यराजशरीरसंवाससंस्थापनारूपोपकारामभिज्ञो राजा तन्मतवर्त्ती शकटारश्च निधनमगात् तत्तनयश्च उदग्रधन्वा नन्दः सर्वामपि महीं स्ववशां कर्त्तुकामः सदृशरूपममात्यं मृगयते। तदस्मान् निष्क्रम्य सकलसुहृद्वरशिरोमणिचन्दनदासशकटदासाद्यधिष्ठितं कुसुमपुरमेव समाश्रयणीयमिति विविच्य पर्वतेश्वरमनुमान्य कुसुमपुरमगात्। ततश्च नन्देन अमात्यराक्षसमागतं विज्ञाय पैतृकोऽयममात्यवर्य्य इति तं प्रधानामात्यपदवीमध्यारोहयत्। स च यथोचितं सर्वं राजकार्य्यमकरोत्। विकटारस्तु तादृशं महाप्रभावशालिनं मन्त्रिराक्षसमेव भृशमुपचचार। तदुपचारेण अतिप्रीतो राक्षसस्तस्मै पारितोषिकं किञ्चित् दातुमैच्छत्। स च अमात्य! नाहं पारितोषिकार्थी, राजसंसारे सर्वमेव त्वदधीनं तदहमेकमधिकारं

लब्धुमिच्छामि इति व्यज्ञापयत्। अमात्यराक्षसश्च तस्मै एक-मधिकारं दास्ये इति प्रतिशुश्राव।

एकदा राज्ञः पितृश्राद्धदिनमागतं दृष्ट्वा मन्त्रिराक्षसस्तं श्राद्धभोक्तृब्राह्मणनिमन्त्रणार्थं न्ययोजयत्। विकटारस्तु तथेति मन्त्रिण आदेशं शिरसा आदाय समयोऽयमस्मत्प्रति-हिंसाया इत्यवधार्य्य तुरगाधिरूढः समन्तात् तादृशं विप्र-मन्विष्यन् प्रान्तरदेशे दीर्घदग्धुनिहततेजसम् अशीतिवर्षदेशीयं करालकुटिलविरलदशनं भ्रूकुटिकेशनिषेवितपिङ्गलनयनं प्रवृद्ध-श्मश्रुविकटवदनं पिङ्गलोर्द्ध्वकेशं कुत्सितवेशमतिकुत्सितरूपं कुशोन्मूलनाय तन्मूलेषु माक्षिकप्रक्षेपणव्यग्रकरं कमपि तापस-मद्राक्षीत्। दृष्ट्वा च तं प्रायेणायं महोत्तरोद्योगभागिक लक्ष्यते इत्यवधार्य्य तुरङ्गादवरुह्य प्रणम्य कृताञ्जलिरभाषत भगवन्! के यूयं किमभिधानं श्रीमतां, कथञ्च एतस्मिन् कान्तारदेशे तीक्ष्णसन्तापवति मध्याह्नसमये किमिदमनु-ष्ठीयते, यदि न रहस्यं श्रोतुमिच्छामि। तदाकर्ण्य स तापसः किमनेन कार्य्यप्रतिबन्धिना आलापेनेति वदन् अपि पुनःपुनः तेनोपरुध्यमानः करेण कुशोन्मूलनं कुर्वन् एव अब्रवीत् ब्राह्मणोऽहं विष्णुगुप्तो नाम शिवगुप्ततनयः, एकदा मे तातः स्नातुं भागीरथीतीरं गच्छन् कुशाङ्कुरविद्धचरणस्तज्जनित-क्षतवेदनया एव परलोकमगात्। अत इमे कुशा मच्छत्रव एवेति एतान् उन्मूलयितुं एतन्मूलेषु माक्षिकं प्रक्षिपामि येन तदाकृष्टाभिः पिपीलिकाभिरेतन्मूलपर्य्यन्तध्वंसः कर्त्तव्यः इत्थं क्रमेणाखिलां महीं निष्कुशां करिष्यामि इति सङ्कल्प-वशादेतदनुष्ठीयत इति। विकटारस्तदाकर्ण्य यदि अनेन सह कथमपि राज्ञो विरोधः स्यात् तदा अनेन राजा समूल-मुन्मूलनीय एव, सम्भाव्यते च एतादृशेन कुरूपेण दृष्टेन

एव राज्ञः कोपः। कुपितश्चैनं यथोचितमवमंस्यते तर्हि मम इष्टसिद्धिरवश्यम्भाविनी इति निश्चित्य तमवोचत् ब्रह्मन्! भविता किल श्वः कुसुमपुराधिराजस्य नन्दस्य पैतृकं कृत्यं तद् भवन्तमहं निमन्त्रयामि तत्र भोक्तुम्। अथ तापसः तादृशनिमन्त्रणप्रत्याख्यानमनुचितं मन्वानः किमिदमस्मत्-कार्यविघ्नमुत्पादयसि इति विरक्त इव भवतु श्राद्धसमय एव अहं गमिष्यामि, न पूर्वं न वा गमनात् परं क्षणविलम्बमपि सहिष्ये इत्याख्याय विरराम। विकटारस्तु तथेति तं प्रणम्य प्रजविततुरगः कुसुमपुरमगात्। न्यवेदयच्च मन्त्रिराक्षसाय ब्राह्मणो निमन्त्रित इति।

ततश्च निर्द्धारिते दिवसे मध्याह्नसमये सुसज्जितश्राद्ध-वेलायां समागतं विष्णुगुप्तं योग्यासने समुपवेश्य विकटारः परावर्त्तत। राजा तु अन्तःपुरात् कृतनित्यक्रियः समागत्य श्राद्धमण्डपं सहसा तथाविधं विकटाकारं ब्राह्मणं श्राद्धभोक्तु-रासने समुपविष्टमालोक्य सञ्जातरोषः नास्ति किं क्षितितले कश्चित् ब्राह्मणः, येन ईदृशोऽत्रानीतः, अपसार्य्यतामेष: विरूपः नाहमेनं श्राद्धभोक्तारं कर्तुमिच्छामि इति उच्चैरभाषत। तदाकर्ण्य विष्णुगुप्तः प्रलयकाल इव क्रोधप्रज्वलितः सहसा आसनादुत्थाय भूमौ पादमाहत्य धिङ्मूर्ख राजापसद! न जानासि माम् अनुभव इदानीमविनयस्य फलम्। शृण्वन्तु सर्वे।

मध्येऽस्मिन्निलये हि सर्वविदुषां मूर्द्धाभिषिक्तस्य मे
यत्रासीदवमानना तदधुना स्तोमं कुशानामिव।
यावन्नन्दकुलं कलङ्कमलिनं नोन्मूलये मूलत-
स्तावच्छोणिवगुप्तलालिततनुर्बध्नामि नाहं शिखाम्॥

इत्यभिधाय अस्ति कश्चिदत्र य एतत्प्राज्यराज्यकामः स-मायातु मया सहेति वदन् राजसदनादुपावर्त्तत। तस्मिंश्च

समये चन्द्रगुप्तो नाम अस्य राज्ञः पितुर्दासीपुत्रः मनसि व्यचिन्तयत् सति नन्दान्वये न कथमपि मम राज्यलाभसम्भवः, कदाचिद् यदि दैवादस्य महातेजसो ब्राह्मणस्य प्रसादादासाद्यते राज्यं तन्महत् प्रयोजनं सेत्स्यति, असिद्धार्थश्चेत् अन्यत्रापि स्थित्वा कथमपि कालं क्षपयिष्यामि, तदनेन सहैव गमनमुचितं मे इति विचार्य्य तं ब्राह्मणमन्वगात्। भद्रभटपुरुषदत्तडिङ्गरातबलगुप्तराजसेनभागुरायणरोहिताक्षविजयवर्म्माणश्च तदनुचरास्तमन्वगच्छन्। विष्णुगुप्तस्तैरनुगम्यमानो गङ्गामुत्तीर्य्य व्यचिन्तयत्।

उचितमनुचितं वा कुर्वता कार्य्यजातं
परिणतिरवधार्य्या यत्नतः पण्डितेन।
अतिरभसकृतानां कर्म्मणामासमाप्ते-
र्भवति हृदयदाही शल्यतुल्यो विपाकः॥

कथमेतत् कार्य्यं सेत्स्यति अथवा अलमनया चिन्तया। यतः,

हस्ती स्थूलतरः स चाङ्कुशवशः किं हस्तितुल्योऽङ्कुशः ?
दीपे प्रज्वलिते विनश्यति तमः किं दीपमात्रं तमः ?।
वज्रेणाभिहताः पतन्ति गिरयः किं वज्रतुल्यो गिरिः ?
बुद्धिर्यस्य गरीयसी स बलवान् स्थूलेषु कः प्रत्ययः ?॥

कोऽहं कौ देशकालौ समविषमगुणाः केऽरयः के स्वपक्षाः
सम्पत्तौ कोऽथ बन्धुः प्रतिहतवचनस्योत्तरं किं नु मे स्यात्।
इत्येवं कार्य्यसिद्धाववहितमनसो नावहास्या भवन्ति॥

किञ्च सहायबलेनैव सुबुद्धिरपि रामो दशाननं जित्वा तदनुजाय सेवासन्तुष्टो लङ्काराज्यमदादिति सहायान्वेषणं प्रागेव कर्त्तव्यम्। तदिदानीं मन्त्रिराक्षसेन परित्यक्तं पर्वतेश्वरमेव मत्प्रणीतनीतिशास्त्रप्रदर्शनेन स्वायत्तं करोमि, स च राज्यार्द्धलाभप्रोत्साहितो मया अवश्यमेव साहाय्यं

करिष्यति इति विचार्य्य पर्वतेश्वरसकाशमगच्छत्। अस्मिन् एव क्षणे निजसुहृदं विष्णुशर्माणं जीवसिद्धिनामकं क्षपणकवेशं विधाय ज्योतिर्विद्याबलेन अमात्यराक्षसेन सह कृतमैत्रीकं कुसुमपुर एव समीहितसिद्धये प्राहिणोत् न्ययोजयच्च सिद्धार्थकं नाम पुरुषं शकटदासेन कृताकृत्रिमसेवं तदन्तिक एव स्थातुम्। स्वयञ्च पर्वतेश्वरं राज्यार्द्धं दास्यामि इति प्रलोभ्य तदीयवसुसमुदायपरिवृतः कुसुमपुरमुपरोद्धुमुदचलत्। तस्मिंश्च अवसरे भागुरायणो विष्णुगुप्तेन मन्त्रितो मलयकेतुना पर्वतेश्वरपुत्रेण मैत्रीमकरोत्। भद्रभटादयश्च मलयकेतोः कुमारसेवकेन शिखरसेनेन कृतमैत्रीका आसन्।

ततश्च चाणक्यमतिपरिगृहीतशकयवनकिरातकाम्बोजपारसीकप्रभृतिप्रबलतरसैन्यसमन्वित-पर्वतेश्वर-सैन्य-परिवृत-चन्द्रगुप्तेन सहसोपरुद्धं कुसुमपुरमवलोक्य राजा समयोऽयमस्मत्करकलितकरवालस्य इति विचिन्त्य पितृव्यपुत्रं, सर्वार्थसिद्धिं मन्त्रिराक्षसञ्च दुर्गरक्षणाय नियुज्य भ्रातृगणैः सैनिकैश्च परिवृतः शत्रुसैन्यं विवेश। महति च तस्मिन् सम्पराये प्रवर्त्तमाने राजा सानुजः क्रमेण शस्त्रनिहतः क्षितितलशायी अभवत्। चन्द्रगुप्तश्च जयध्वनिसम्प्रहृष्टः कुसुमपुरमतितरां रुरोध। ततश्च सर्वार्थसिद्धिस्तादृशोपरोधेन पौरजनदुःखातिरेकं सोढुमशक्नुवन् स्वकुलक्षयञ्च चिन्तयन् निर्विण्णहृदयः केनापि मार्गेण निशीथे तपोवनाय पलायाञ्चक्रे। मन्त्रिराक्षसस्तु चन्द्रगुप्तदैवात् स्वामिवंशनाशाच्च नितरां व्यथितः सुहृदि चन्दनदासे पुत्रकलत्रादिकं न्यासीकृत्य सुरङ्गया कथञ्चित् नगरान्निःसृत्य सर्वराज्यप्रदानप्रतिज्ञया पर्वतेश्वरेण सन्धाय चन्द्रगुप्तविनाशार्थं विषकन्यकां निर्माय जीवसिद्धिक्षपणक हस्तेन चन्द्रगुप्तसकाशं प्राहिणोत्। ततश्चाणक्यः क्षपणकात् विषकन्यामादाय अनया कन्यया

विलासो पर्वतेश्वर एव प्रथमं तोषणीय इति चन्द्रगुप्तमाभाष्य तां तस्मै प्रादात्। तत्सम्भोगेन च गतप्राणं पर्वतेश्वरं दृष्ट्वा प्रतिश्रुतार्द्धराज्यदानभीत्या चाणक्येन ते पिता घातित त्वामपि समये को वेद किं करिष्यति इति रहसि त्रासयित्वा भागुरायणेनापवाहितो मलयकेतुः पर्वतेश्वरपुत्रः। ततश्च बहुभिरुपायैश्चन्द्रगुप्ताय राज्यं दत्त्वा तत् स्थिरीकरणाय मन्त्रिराक्षसमुपसंग्रहीतुं तथा घटनां कर्त्तुमुपक्रान्तवान् चाणक्यः इति।

अन्यविधा च आख्यायिका।

आसन् नन्दा नाम केचिद् भूमिपतयः। तेषु ज्येष्ठ उग्रधन्वाख्यो नन्दो महीमशासत्। वक्रनासादयः कुलामात्यास्तस्यासन् तेषु राक्षसो नाम भूसुरो विख्यातपौरुषो दण्डनीतिप्रवीणः षाड्गुण्यप्रविभागवित् शुचिः शूरवरो नन्दैर्मान्यो राज्यधुरामावहत्। अस्य राज्ञः ज्येष्ठा महिषी सुनन्दा नामासीत्। मुरानाम्नी वृषली तु शीललावण्यसम्पदा प्रिया अभवत्। एकदा नृपतिस्तपोधनमेकं गृहमागतं सभार्य्यः समुपाचरत् भक्तिनम्रः। नृपतिस्तस्य पूजितस्य अतिथेः तापसस्य पादोदकबिन्दुभिः पत्नी उक्षाम्बभूव। तेषाञ्च पादोदकबिन्दूनां नव ज्येष्ठाया महिष्याः शिरसि अपतत् कनिष्ठायास्तु मुरायाः शिरसि एकः। सा च तं बिन्दुं सादरं भक्तिप्रवणा अग्रहीत् तस्याश्च तादृशीं भक्तिमवलोक्य तापसोऽतितरां प्रससाद। तत् प्रसादात् च सा मौर्य्याख्यं गुणवत्तरं सुतमसूत। सुनन्दा तु बहुगर्भयुक्तां मांसपेशीं प्रसूतवती। अस्याश्च स्थितान् नवसंख्यकान् गर्भान् राक्षसस्तैलद्रोणीषु निक्षिप्य यत्नेन अपुषत्। ततस्ते क्रमेण परिवर्द्धमाना नव वीरा अभवन् पित्रा च स्वेनैव नाम्ना नन्दा इति व्यपदिष्टाश्च।

वृद्धो महीपतिस्तेषु नवसु राज्यं समासज्य महामतिं मौर्य्यञ्च सेनापत्ये नियुज्य देवत्वमगात्। मौर्य्यस्य तु चन्द्रगुप्तप्रमुखाः शतं सुता आसन्। ते च नन्दा दुरात्मानः सेर्ष्यास्तं सपुत्रम् अन्तर्भूमिगृहमवासयन्।

एकदा सिंहलेश्वरः पञ्जरबद्धं मधूच्छिष्टमयं सिंहमेकं जीवन्तमिव विधाय यो द्रावयेदिमं क्रूरं सत्त्वं पञ्जरस्थमेव अपि तादृशः कोऽपि सुमतिर्युष्माकमस्ति इति सन्दिश्य नन्देभ्यः प्राहिणोत्। तेषु च किंकर्त्तव्यविमूढ़ेषु स्थितेषु मेधावी चन्द्रगुप्त एव प्रतप्तायःशलाकया तं पञ्जरस्थमेव व्यलापयत्। ततश्च सर्वे तस्य तादृशं बुद्धिकौशलं प्रेक्ष्य विस्मितास्तं जिघांसितमपि नन्दा अन्तर्भूमिगृहात् उत्तारयामासुः। नासहन्त तमाजानुलम्बिबाहुं राजलक्षणयुतम् औदार्य्यशौर्य्यगाम्भीर्य्यवन्तं विनीतं चन्द्रगुप्तम्। न्ययोजयन्त च दैवपैतृके कर्मणि। स तु कथमपि कालं प्रतीक्षमाणः तेषामपचिकीर्षया कञ्चिदतिकोपनं कुशोन्मूलनार्थं कृतोद्यमं विष्णुगुप्तनामानं चणकनन्दनं दण्डनीतिविशारदं विप्रं शरणमयासीत्। अभवच्च गुणातिशयादस्य अतिप्रियः। स तु एकदा नन्दानां पैतृके कृत्ये निमन्त्रितः कुरूपतया तैरवमानितोऽग्रासनाच्चरावितश्च क्रोधात् पाणिना शिखामुन्मुच्य नन्दवंशदिधक्षया तीव्रान् एतान् दर्पान्धान् नन्दान् अनुन्मूल्य नाहं शिखां बध्नामि इति प्रतिज्ञामारुह्य शरणागतं चन्द्रगुप्तं तुभ्यमहं राज्यमितद्दास्यामि इति समाश्वास्य पुरान्निर्ययौ। चन्द्रगुप्तश्च स्वनिग्रहभयाकुलः सद्य एव नगरान्निर्गत्य तं कौटिल्यमुपाश्रयत्। स च चन्द्रगुप्तमादाय विष्णुशर्माणं स्वमित्रं क्षपणकवेशं विधाय तेनैवोपायेन राक्षसादीनमात्यान् वञ्चयन् नन्दराज्यार्द्धप्रदानपणेन महाबलं म्लेच्छराजसहितं पर्वतेश्वरं समुत्थाप्य कुसुमपुरमवा-

रुणत्। नन्दाः सर्वे राक्षसमतिपरिगृहीताः युद्धायैव सुसं-रब्धाः क्रमेण घोरे सम्प्रहारे चन्द्रगुप्तबलेनिहताः। राक्षसस्तु तथाविधस्वामिवंशविनाशजनितरोषच्छद्मना चन्द्रगुप्तं हन्तुं विविधानुपायानकरोत्। सर्वार्थसिद्धिर्नाम नन्दानां पितृव्य-तनयस्तादृशं पौराणामुपरि वर्त्तमानमवरोधदुःखमसहमानः शर्वर्यां सुरङ्गया अपसृत्य वनमभ्यगात्।

अथ मन्त्रिराक्षसः स्वपुत्रकलत्रं सुहृत्तमे चन्दनदासे न्यस्य सुरङ्गया अपसृत्य चन्द्रगुप्तनिधनाय क्षपणकद्वारेण विषकन्यां प्राहिणोत्। चाणक्यस्तु कूटमतिः तयैव विषकन्यया अर्द्धराज्य-हर्त्तारं पर्वतेश्वरं विनाश्य स्वानुचरैर्भागुरायणादिभिर्भीषयित्वा पुरात् पर्वतेश्वरपुत्रं निरकाशयत्। राक्षसस्तु पुनरराजकं नन्दानुरक्तपौराढ्यं कुसुमपुरं प्रविशन्तं चन्द्रगुप्तं हन्तुं रहसि सुहृदो दारुवर्मादीन् कूटयन्त्रादियोजनाय व्यवस्थापयत्। कौटिल्यस्तु स्वबुद्ध्या सर्वं तत् रिपुकल्पितमवबुध्य तत्तत् कूट-यन्त्रादिभिः राक्षसपक्षीयान् एव तान् पर्वतेश्वर भ्रातरञ्च वैरो-धकं पर्वतेश्वरवधोत्पन्नस्यायशसः क्षालनार्थम् अर्द्धराज्यदान-प्रलोभितं घातयामास। सर्वार्थसिद्धिञ्च तपोवनस्थितं चारैश्च निहत्य चन्द्रगुप्तं नन्दराज्ये अभ्यषेचयत्। ततो राक्षसः किंकर्त्तव्यविमूढः शोचन् मलयकेतुं पर्वतकपुत्रम् अभ्येत्य प्रोत्साहयन्नब्रवीत् राजपुत्र! अहम् आरूढमूलं मौर्य्यं द्राक् निपात्य स्वामिनां स्वर्गवासिनामानृन्यं गमिष्यामि, सर्वे पौरा अस्मत्पक्षीया जाग्रति तत् सर्वप्रयत्नेन तव हितार्थं यतिष्ये, सकौटिल्यं चन्द्रगुप्तं हत्वा तुभ्यं राज्यं दास्यामि एव। मौर्य्यराज्यार्द्धहारो ते पिता चाणक्येन विषकन्यया घातितः तस्मात् सर्वथा नृशंसमेनं येन केनापि प्रकारेण जहि, त्वयि सर्वं राज्यं समासज्य स्वामिकुलानामानृन्यं लप्स्ये। इत्थं मलयकेतुं प्रोत्साह्य सोऽमात्यवर्य्यः विविधानुपायान् शत्रुजयाय अकल्पयत् परं दैवप्रातिकूल्यात् सर्व एव तत्प्रयासो विफली जातः परिशेषे तु स्वयमेव शत्रुवश्योऽभवत्।

इति समाप्ता।